

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 0320-3077

УКРАЇНСЬКЕ МОВО- ЗНАВ- СТВО

Міжвідомчий
науковий
збірник

Засновано у 1973 р.

Випуск 39

У збірнику вміщені дослідження з різних галузей мовознавчої науки – семантики, граматики, когнітивної лінгвістики, етнолінгвістики, комп'ютерної лінгвістики. Для викладачів, наукових працівників, учителів, студентів.

**РЕДАКЦІЙНА
КОЛЕГІЯ**

А. К. Мойсієнко, д-р філол. наук, проф. (відп. ред.);
О. В. Бас-Кононенко, канд. філол. наук, доц.;
П. І Білоусенко, д-р філол. наук, проф.; **Л. П. Гнатюк,**
канд. філол. наук, доц.; **Н. В. Гуйванюк, д-р філол.**
наук, проф.; **С. Я. Єрмоленко, д-р філол. наук,**
проф.; **А. П. Загнітко, д-р філол. наук, проф.;**
І. В. Козленко, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.);
Ю. Л. Мосенкіс, д-р філол. наук, доц.; **Н. П. Плющ,**
канд. філол. наук, доц.; **Ю. Ф. Прадід, д-р філол.**
наук, проф.; **О. С. Снитко, д-р філол. наук, проф.;**
В. Ф. Чемес, канд. філол. наук, доц.; **В. В. Чумак,**
канд. філол. наук, проф.

Адреса редколегії

01601, Київ-601, 6-р Т. Шевченка, 14,
Інститут філології; ☎ (38044) 239 33 49, 239 33 54

Рекомендовано

Вченою радою Інституту філології
06.10.2008 року (протокол № 2)

Зареєстровано

Постановою президії ВАК України
від 15.01.2003

**Засновник
та видавець**

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
Видавничо-поліграфічний центр
"Київський університет"
Свідоцтво внесено до Державного реєстру
ДК № 1103 від 31.10.02

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

**КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТОВІ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА – 175 РОКІВ**

Філологія в Київському університеті має давні традиції. Філологічні науки викладалися в Університеті св. Володимира від самого його заснування (1834). На гуманітарному відділенні філософського факультету було відкрито кафедру російської словесності, яка 1850 р. увійшла до складу історико-філологічного факультету. Упродовж перших шести років цю кафедру очолював Михайло Максимович (1834–1835 рр. – ректор університету), який фактично перетворив її на кафедру руської (східнослов'янської) словесності і зробив значний внесок у дослідження історії української мови. Саме від нашого першого ректора бере свій початок Київська історико-філологічна школа. 1867 р. на історико-філологічному факультеті створено три відділення: класичної філології, слов'яно-російської філології та історичних наук.

З першого року існування Університету св. Володимира в ньому як загальноосвітні дисципліни вивчалися німецька та французька мови; з 1838 р. – італійська, з 1843 р. – англійська. Згодом виникла потреба у фахівцях-лінгвістах – романістах та германістах, тому 1906 р. на історико-філологічному факультеті зусиллями проф. М. Дашкевича та його учня І. Шаровольського було відкрито відділення романо-германської філології.

У 1906–1907 рр. в Університеті св. Володимира поширився рух за відкриття українознавчих кафедр. У своїй записці до Ради Університету від 22 травня 1906 р. акад. В. Перетц обґрунтував необхідність заснування на історико-філологічному факультеті кафедр української мови, літератури й історії. Він наголошував: "Заснуванням нових кафедр... ми віддамо лише борг 28-мільйонному народу, на території якого ми живемо й чиею працею – значною мірою – існуємо".

У боротьбі за українізацію освіти активно виступало студентство. 16 жовтня 1906 р. відбулися збори студентів, на яких було прийнято заяву-звернення до керівництва з проханням заснувати в університеті українознавчі кафедри. Рух підтримували Б. Грінченко, С. Петлюра, П. Житецький, М. Грушевський та інші видатні діячі української культури. Проте Рада університету відхилила це прохання.

19 вересня 1917 р. Тимчасовий Уряд ухвалив постанову про заснування в Університеті св. Володимира чотирьох кафедр українознавства: на історико-філологічному факультеті – кафедр української мови, української літератури й української історії; на юридичному факультеті – кафедри історії західно-руського права. Однак тоді цей проект не реалізували. Цього ж року за участю І. Огієнка, В. Маслова,

О. Дорошкевича в університеті було засновано Історико-літературне товариство, яке ставило перед собою завдання дослідження питань історії й теорії літератури, фольклору та мови.

У вересні 1918 р., за доби гетьманату Павла Скоропадського, було прийнято законопроекти про запровадження обов'язкового вивчення української мови в усіх вищих школах України, а також законопроект і закон про захист дисертацій у вищих навчальних закладах України українською мовою.

Унаслідок реформи вищої школи 1920 р. університет реорганізували у Вищий інститут народної освіти (ВІНО), а з 1926 р. він називався Київський інститут народної освіти (КІНО), де був відділ гуманітарних наук з літературним і лінгвістичним циклами. У 1933 р. університет було відновлено і в його складі – літературно-лінгвістичний факультет. 1930 р. на базі романо-германського відділення створено Український інститут лінгвістичної освіти, який у 1933 р. було переведено до Харкова. 1937 р. у Києві організовано окремих факультет іноземних мов, перейменованих у 1938 р. на факультет західноєвропейських мов і літератур, деканом якого став проф. І. Шаровольський.

З 1943 р. в Українському Об'єднаному університеті функціонував філологічний факультет; цю назву збережено й у відновленому того ж 1943 р. Київському університеті (разом із Київським педінститутом). Факультет західних мов і літератур у 1947 р. було перетворено у відділення філологічного факультету, а в 1962 р. його було відроджено як факультет іноземних мов і згодом перейменовано на факультет романо-германської філології.

Деканами історико-філологічного, згодом – літературно-лінгвістичного, потім – філологічного факультету в пореволюційні роки були: проф. В. П. Петрусь (1922–1929, репресований); проф. А. О. Іщук (1937–1960, з великими перервами; репресований і реабілітований; у 1954–1956 рр. – проректор університету); проф. М. К. Грунський (1933–1949, з перервами); доц. Ю. С. Кобилецький (1949–1952), доц. М. М. Стаховський (1956–1957); проф. Д. В. Затонський (1961–1962). Після поділу на філологічний і романо-германський факультети деканами філологічного були проф. П. М. Федченко (1962–1967), проф. Я. П. Білоштан (1967–1971), проф. М. С. Грицай (1971–1987), проф. П. П. Кононенко (1987–1992), проф. М. К. Наєнко (1992–2001); деканами романо-германського – доц. В. І. Пащенко (1962–1965), доц. М. В. Близниченко (1965–1969), проф. Ю. О. Жлуктенко (1969–1977), доц. О. І. Чередниченко (1977–1981, 1992–2001), проф. О. Є. Семенець (1981–1992).

У 1991 р. факультет романо-германської філології перейменували на факультет іноземної філології, оскільки тут почали готувати фахівців-викладачів та перекладачів не тільки з романо-германських, а й зі східних мов. Як основні іноземні мови студенти вивчали англійську, німецьку, французьку, іспанську, італійську, китайську, арабську, фарсі, японську, факультативно – португальську, нідерландську, каталонську, баскську, окситанську та валлійську мови.

У листопаді 2001 р. на базі філологічного факультету, факультету іноземної філології та відділення сходознавства створено Інститут філології. Його директором обрано проф. Г. Ф. Семенюка. Сьогодні в Інституті філології навчається понад 3000 студентів. Вони вивчають 32 мови.

Навчальний процес в Інституті філології забезпечують 32 кафедри. Підготовку висококваліфікованих фахівців (бакалаврів, спеціалістів, магістрів) здійснюють понад 470 викладачів, із них 47 професорів, 155 кандидатів наук, доцентів.

Кафедру української мови створено 1918 р. Членами кафедри в різний час були видатні мовознавці: проф. М. К. Грунський (з 1915), акад. М. Я. Калинович (з 1916), проф. А. Ю. Кримський (з 1918; акад. АН УРСР з 1919), проф. Є. К. Тимченко (1918–1932; член-кор. АН УРСР з 1929), проф. О. Н. Синявський (1932–1937), проф. І. К. Білодід (з 1946; акад. АН УРСР з 1957, акад. АН СРСР із 1972).

У повоєнні роки кафедру української мови очолюють проф. І. К. Білодід (1946–1950), проф. К. К. Цілуйко (1950–1952), проф. П. П. Плющ (1952–1966), проф. І. К. Кучеренко (1966–1986), проф. О. І. Білодід (1986–1992). У різні роки на кафедрі працювали проф. Л. О. Кадомцева, проф. В. В. Коптілов, проф. Н. І. Тоцька (завідувач Лабораторії експериментальної фонетики з 1964 по 1984, на знак визнання видатного внеску в прогрес ХХ століття її біографію включено до довідника "Життя славетних" та видання Американського Біографічного Товариства), доц. Н. П. Корнієнко, доц. А. П. Могила, доц. Т. К. Молодід, доц. В. В. Моренець, доц. П. Д. Тимошенко, канд. філол. наук, ст. викл. О. Є. Пивоваров та ін. На працях П. П. Плюща "Історія української літературної мови" (1971), І. К. Кучеренка "Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія" (Ч. 1. – 1961, Ч. 2. – 1964), Н. І. Тоцької "Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія" (1981), В. В. Коптілова "Теорія і практика перекладу" (1982), В. В. Моренець "Старослов'янська мова. Історична фонетика" (1973), П. Д. Тимошенка "Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови" (Ч. 1. – 1959, Ч. 2. – 1961), Л. О. Кадомцевої "Українська мова. Синтаксис простого речення" (1985) зростало не одне покоління студентів-філологів.

1992 р. на базі кафедри української мови було створено дві кафедри – кафедру історії української мови і кафедру сучасної української мови. Першу з названих кафедр очолив проф. О. І. Білодід (1992–1997), з 1997 р. – проф. Л. І. Шевченко. Завідувачами кафедри сучасної української мови були проф. Л. О. Кадомцева (1992–1994), доц. Н. П. Плющ (1994–2001).

Нині кафедру сучасної української мови очолює д. філол. н., проф. А. К. Мойсієнко. На кафедрі сучасної української мови, яка гідно продовжує кращі традиції української лінгвістичної школи, працюють: доктор філологічних наук, доцент Ю. Л. Мосенкіс, кандидати філологічних наук, доценти Л. А. Алексієнко, І. М. Арібжанова, О. В. Бас-Кононенко (науковий керівник Лабораторії експериментальної фонетики), В. В. Бондаренко, О. А. Гапченко, Н. П. Дарчук (науковий керівник Лабораторії комп'ютерної лінгвістики), О. М. Зубань, І. В. Козленко, Л. М. Костич, Л. О. Кравченко, О. М. Мацько, Н. П. Плющ, Л. М. Сидоренко, кандидати філологічних наук, асистенти В. В. Коломийцева та С. М. Різник.

Основними напрямками наукової діяльності кафедри сучасної української мови є:

- фонетика, зокрема експериментальна фонетика (доценти Н. П. Плющ, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Бондаренко);
- морфеміка, словотвір, парадигматика; комп'ютерна лінгвістика (доценти Л. А. Алексієнко, Н. П. Дарчук, О. М. Зубань, І. В. Козленко);
- синтаксис (професор А. К. Мойсієнко, доценти І. М. Арібжанова, Л. М. Костич, к. філол. н., асистенти В. В. Коломийцева та С. М. Різник);
- лексикологія (доценти О. М. Мацько, О. М. Сидоренко);
- ономастика (доцент Л. О. Кравченко);
- когнітивна лінгвістика (доценти О. А. Гапченко, Ю. Л. Мосенкіс);
- лінгвопоетика (проф. А. К. Мойсієнко, доц. В. В. Бондаренко).

Ці та інші напрямки наукової діяльності кафедри відбиті в монографіях А. К. Мойсієнка "Слово в апперцепційній системі поетичного тексту: декодування Шевченкового вірша" (К., 1997, 2006), "Динамічний аспект номінації" (К., 2004), "Традиції модерну і модерн традицій" (К., кн. 1, 2001, кн. 2, 2007), "Мова як світ світів. Поетика текстових структур" (К., 2008); Н. П. Плющ "Інтонація вставності в українській мові" (К., 1986); Ю. Л. Мосенкіса "Мова трипільської культури" (К., 2001); Л. М. Костич "Історія суфіксальної деривації якісних прикметників української мови" (К., 2004); Л. О. Кравченко "Прізвища Лубенщини" (К., 2004).

Членами кафедри створено "Електронний підручник української мови" (Л. А. Алексієнко, Н. П. Дарчук, О. М. Зубань. – К., 2002), видано навчальні підручники та посібники: Арібжанова І. М. Структура простого речення (формально-граматичний аспект). – К, 2001; Гнатюк Л., Бас-Кононенко О. Українська мова. Навчальний посібник для випускників та вступників до вищих навчальних закладів України. – К., 1995, 2002, 2004, 2006; Бас-Кононенко О., Гнатюк Л. Українська мова. Теорія, завдання, тести. – К., 2009; Дарчук Н. П. Комп'ютерна лінгвістика. – К., 2008; Козленко І. В. Морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 2007; Козленко І. В. Українська пунктуація. – К., 2009; Костич Л. М. Основні засади функціональної граматики. – К., 2004; Мойсієнко А. К. Сучасна українська мова. Синтаксис простого ускладненого речення. – К., 2006, 2009; Плющ Н., Бас-Кононенко О., Дудник З., Зубань О. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. – К., 2002; Плющ Н., Бондаренко В. Сучасна українська мова. Орфоепія. – К., 2007, 2008; Мацько Л. І., Мацько О. М., Сидоренко О. М. Стилїстика української мови. – К., 2008; Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика. – К., 2005.

Укладено словники:

Алексієнко Л. А., Дарчук Н. П. та ін. Частотний словник сучасної української художньої прози: У 2 т. – К., 1981; Дарчук Н. П. Частотні словники та сфери їх використання. – К., 1985 (у співавторстві); Дарчук Н. П. Обернений частотний словник сучасної української художньої прози: У 2 т. – К., 1998 (у співавторстві); Алексієнко Л. А., Козленко І. В. Граматичний словник українських дієслів. – К., 1998; Алексієнко Л. А., Козленко І. В. (у співавторстві з Флорентійським університетом). Українсько-італійський граматичний словник дієслів. – К., 2000. – СД-Р.

У 1989 р. на філологічному факультеті було відкрито спеціалізацію "комп'ютерна лінгвістика", а 1992 р. при кафедрі сучасної української мови створено навчально-наукову лабораторію комп'ютерної лінгвістики (засновник і перший науковий керівник – доц. Л. А. Алексієнко, з 2001 р. – доц. Н. П. Дарчук, яка має авторське свідоцтво за розроблення системи автоматичного орфографічного контролю українського тексту "РУТА" та машинного перекладу "ПЛАЙ"). Основними напрямками наукової роботи лабораторії є комп'ютерна лексикографія, навчальні програми, машинний переклад тощо.

Кафедра сучасної української мови здійснює випуск міжвідомчого наукового збірника "Українське мовознавство" (з 1973) та збірника наукових праць "Мова та історія" (з 1993); щорічно проводить Міжнародну наукову конференцію "Мова як світ світів. Поетика текстових структур".

Кафедра історії української мови (з 2009 р. – історії та стилістики української мови) – випускова кафедра з історичною та стилістичною спеціалізаціями, створена в 1992 р. внаслідок поділу кафедри україн-

ської мови філологічного факультету. Кафедра продовжує традиції історичної та стилістичної шкіл в українському мовознавстві – М. М. Максимовича, П. Г. Житецького, О. О. Потебні, А. Ю. Кримського, Л. А. Булаховського, П. П. Плюща, П. Д. Тимошенка, В. М. Русанівського, І. К. Білодіда, В. В. Коптілова, А. П. Коваль.

Завідувачі – проф. О. І. Білодід (1992–1997), проф. Л. І. Шевченко (з 1997, Заслужений діяч науки і техніки України).

На кафедрі історії та стилістики української мови працюють: доценти Л. П. Гнатюк, В. Й. Горобець, Ю. Б. Дядищева-Росовецька, Г. М. Наєнко, О. І. Ніка, Г. П. Стрельчук, О. І. Хом'як, Л. В. Шулінова; кандидати філологічних наук, асистенти А. А. Калетнік, О. О. Суховій; асистенти Д. В. Дергач, Н. М. Діденко, М. М. Капась-Романюк.

Основними напрямками наукової діяльності кафедри історії та стилістики української мови є:

- старослов'янська мова (доценти Л. П. Гнатюк, Ю. Б. Дядищева-Росовецька);
- історія української мови (доценти В. Й. Горобець, Г. М. Наєнко, Г. П. Стрельчук, асистенти О. О. Суховій, М. М. Капась-Романюк, Н. М. Діденко);
- історія української літературної мови (професор Л. І. Шевченко, доценти О. І. Ніка, О. І. Хом'як, Ю. Б. Дядищева-Росовецька, В. Й. Горобець);
- українська діалектологія (доценти В. Й. Горобець, О. І. Хом'як, канд. філол. наук, асистент А. А. Калетнік);
- стилістика і культура української мови (професор Л. І. Шевченко, доцент Л. В. Шулінова, канд. філол. наук, асистент А. А. Калетнік, асистент Д. В. Дергач);
- історія українського мовознавства (професор Л. І. Шевченко, доценти В. Й. Горобець, О. І. Ніка, О. І. Хом'як);
- методика викладання української мови у середній та вищій школі (доц. Л. В. Шулінова, асист. А. А. Калетнік).

Ці та інші напрямки наукової діяльності кафедри відбиті в монографіях: Шевченко Л. І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу. – К., 2001; Дядищевої-Росовецької Ю. Б. Веснянки, колісанки та загадки, записані 1920 року в селі Кирилівка Григорієм Ткаченком. – К., 2007 (у співавторстві з С. К. Росовецьким, К. Ткаченко); Калетнік А. А. Неокласична неологія: лінгвістичний статус. – К., 2008; Ніки О. І. Модус у староукраїнській літературній мові другої половини XVI – першої половини XVII ст. – К., 2009; Гнатюк Л. П. Мова Григорія Сковороди та його доби в контексті староукраїнської мовної свідомості. – К., 2009.

Членами кафедри видано навчальні підручники і посібники: Шевченко Л. І., Шулінова Л. В. Стилїстика української лїтературної мови. Функціональна діагностика тексту. – К., 2004; Шевченко Л. І., Шулінова Л. В. Стилїстика української лїтературної мови. Тести, завдання, вправи. – К., 2004; Хом'як О. І. Мова і культура суспїльства: ідіостилїстика художнього тексту в контексті національної культури: Навчальний посїбник / За ред. Л. І. Шевченко. – К., 2007.

Укладено словники:

Шевченко Л. І., Ніка О. І., Шулінова Л. В., Хом'як О. І. Новий англо-український медичний словник. – К., 2006; Стрельчук Г. П. Українсько-сербський словник лїнгвістичної термінології. – К., 2006 (у співавторстві); Шевченко Л. І., Ніка О. І., Хом'як О. І., Дем'янюк А. А. Новий словник іншомовних слів / За ред. Л. І. Шевченко. – К., 2007; Шевченко Л. І., Ніка О. І. Сучасний орфографічний словник української мови. З граматичними коментарями. – К., 2007; Шевченко Л. І., Шулінова Л. В., Хом'як О. І. Англо-український юридичний словник / За ред. Л. І. Шевченко. – М.; К., 2007; Шевченко Л. І., Ніка О. І., Хом'як О. І., Дем'янюк А. А. Новий словник іншомовних слів: близько 40000 слів і словосполучень / За ред. Л. І. Шевченко. – К., 2008; Стрельчук Г. П. (у співавторстві). Українсько-чеський словник лїнгвістичної термінології. – Л., 2008; Стрельчук Г. П. (у співавторстві). Українсько-німецький словник лїнгвістичної термінології. – Л., 2008; Стрельчук Г. П. (у співавторстві). Українсько-хорватський словник лїнгвістичної термінології. – К., 2007; К., 2008; Дергач Д. В. Словник онімів українських масмедіа / За ред. Л. І. Шевченко. – К., 2009; Англо-український словник міжнародного, європейського та порівняльного права / За ред. Л. І. Шевченко, В. І. Муравйова. – К., 2009; Українсько-англійський юридичний словник / За ред. Л. І. Шевченко, В. І. Муравйова. – К., 2009.

Колектив кафедри продовжує наукову серію періодичних видань книжкового типу "Актуальні проблеми української лїнгвістики: теорія і практика". Вип. I–XIX (серію започатковано у 2000 р.).

У 1989 році на філологічному факультеті Київського університету вперше в Україні було створено кафедру української філології (з 1996 року – кафедра української філології для неспеціальних факультетів), основним завданням якої є викладання української мови студентам нефілологічних спеціальностей. Завідувачами кафедри української філології були проф. Л. М. Паламар (1989–2001), доц. Г. К. Дори дор (2001–2003). З 2003 р. кафедру очолює доц. Л. О. Стаєцька.

На кафедрі української філології для неспеціальних факультетів працювали кандидати філологічних наук О. А. Бех, С. С. Зінчук, Ф. С. Кислий, В. В. Костриба, А. В. Могильний, О. І. Гоглювата,

О. В. Климентова, Г. Г. Погрібна, М. О. Шаповал. Нині на кафедрі працюють: доктор педагогічних наук, доцент О. В. Любашенко, кандидат педагогічних наук, доцент Н. Ф. Татяниченко, кандидати філологічних наук, асистенти А. А. Акуленко, Л. К. Гливінська, А. В. Кузьманенко, С. В. Мельник, С. В. Овсейчик, О. В. П'ятецька, асистент О. Ф. Кисла.

Основними напрямками наукової діяльності кафедри є впровадження методики інтенсивного викладання української мови української мови, розбудова мовознавчих науково-теоретичних і навчально-практичних курсів для нефілологів.

Ці та інші напрямки науково-методичної діяльності кафедри відбиті в підручниках і посібниках Л. М. Паламар "Розмовляйте українською" (К., 2001), "Мова ділових паперів" (К. 2007); О. В. Любашенко "Українська мова: Активні методи і форми навчання" (К., 2000); Л. К. Гливінської "Українська мова. Фонетика. Орфоєпія" (К., 2009), "Сучасна українська літературна мова. Фонетика" (К., 2008), "Поетичне слово Миколи Вінграновського" (К., 2006).

СИНЕРГЕТИКА РІДНОЇ МОВИ

2008 рік став ювілейним для двох помітних в історії лінгвофілософської думки праць: книги відомого німецького лінгвіста і методиста, засновника європейського неогумбольдтіанства Йогана Лео Вайсґербера (1899–1985) "Рідна мова і формування духа" (1928) і книги російського релігійного філософа отця Павла Флоренського (1882–1937) "Біля вододілу думки" (рос. У водоразделов мысли) (1918). У книзі німецького ученого, перекладеній багатьма мовами, глибоко й оригінально опрацьовується проблема зв'язків мови з духовними особливостями народу (етносу), для якого вона є рідною; у книзі П. Флоренського сформульована надзвичайно важлива і ще, фактично, не осмислена сучасними лінгвістикою і лінгвофілософією ідея глибинного синергетичного зв'язку людської мови зі світом і людиною, яка цей світ пізнає. Доля обох мислителів та їхніх книг була далеко не простою¹. Нижче розглянемо окремі ідеї цих учених на тлі роздумів про духовну сутність мови видатного лінгвіста і лінгвофілософа Вільгельма фон Гумбольдта (1767–1835), а також міркувань про рідну мову і рідномовні обов'язки кожної свідомої людини великого українського просвітника і патріота професора Івана Огієнка (митрополита Іларіона).

Незмінний інтерес до проблем рідної мови, її природи і сутності, впливу на окрему людину і народ (етнос) у цілому сформувався у Л. Вайсґербера в молодому віці як результат практичних потреб викладання німецької мови. Уже в ранніх працях учений обстоював існування мовного закону людства, згідно з яким буття людини значною мірою визначається мовою. Ця теза своїми витокami сягає думки В. фон Гумбольдта про мову як духовну силу, "вічний посередник між духом і природою" [2, с. 169].

Осереддям мовного закону людства, за Вайсґербером, є закон рідної мови. Рідна мова – це "загальне культурне надбання людей" [1, с. 77], це мова тієї спільноти, з якою людина себе асоціює. У жодної людини "немає власної мови, ніхто не може існувати без рідної мови" [1, с. 80]. Формування "мовного організму" людини (термін Л. Вайсґербера) розпочинається в ранньому дитинстві, коли одно-

¹ Ідеї Л. Вайсґербера були використані геббельсівською нацистською пропагандою, і він довгий час був, фактично, відлучений від науки, а його книги не видавалися, хоча сам учений був противником націонал-соціалізму. Отець П. Флоренський трагічно загинув у Соловецькому таборі особливого призначення (СЛОН) радянського ГУЛАГу.

часно із засвоєнням перших звуків і слів рідної мови відбувається формування понять, які за ними стоять. Духовне становлення особистості неможливе без опертя на рідну мову [1, с. 142]. Для кожного індивіда лише рідна мова може сповна розкрити свої глибини, можливості [1, с. 46], стає найзручнішим, найдосконалішим, наймилішим серцю "інструментом" пізнавальної діяльності [1, с. 143]. Учений постійно підкреслює той факт, що особистість формується з опертям на потенціал рідної мови [1, с. 84]. Ця теза близька думці В. фон Гумбольдта про те, що мова закладена в самій сутності людини [2, с. 51]. Разом з тим кожна людина повною мірою відповідає за збереження, розвиток і вільне функціонування рідної мови [1, с. 155]. Про це проникливо пише Іван Огієнко у своїй "Науці про рідномовні обов'язки" [4]: "Рідна мова – це найважливіша основа, на якій зростає духовно й культурно кожен народ" [4, с. 11], а тому "головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина – працювати для збільшення культури своєї літературної мови" [4, с. 15]; і, відповідно, "рідномовна політика – це найважливіша політика всякого народу" [4, с. 12].

За Вайсґербером, виховати мовну особистість означає ненав'язливо розкривати з перших днів життя людини закладену в його рідній мові духовну силу. Ця сила – істинна духовна модель реального світу, накопичувана тисячоліттями засобами рідної мови і способом, притаманним лише цій мові [5, с. 271; 6, с. 184]. Ніби відгукуючись на ці слова, І. Огієнко зазначає: "Тільки рідна мова приносить людині найбільше і найглибше особисте щастя" [4, с. 11]; "виховуйте своїх дітей тільки рідною мовою, бо тільки вона принесе їм найбільше духовних цінностей" [4, с. 27]; "наймиліша мова в цілому світі – то мова рідна" [4, с. 14].

Розкривши значення рідної мови для окремої людини, Л. Вайсґербер переконливо доводить, що рідна мова є тією основою, на якій ґрунтується будь-яка людська спільнота (рід, плем'я, народність, нація). Рідна мова – це та нитка, що пов'язує сучасних її носіїв з минулими і прийдешніми поколіннями, а тому кожен народ має плекати свою мову, постійно дбаючи про її цілісність і розвиток [1, с. 151]. І. Огієнко водночас зазначає, що "Рідна мова глибоко просякає наше духовне життя – приватне й державне" [4, с. 11]. Цю ж тезу розвивав В. фон Гумбольдт, говорячи, що мова "найтоншими нитками своїх коренів зрослася <...> з силою національного духа, і чим вагоміший вплив духу на мову, тим закономірніший і багатший розвиток останнього" [2, с. 47]. За Гумбольдтом, характер конкретного народу "виявляється в мові, він укорінений у глибині самих мов і визначає їх будову" [2, с. 163]. Мова, у свою чергу, є "ніби зовнішнім виявом духа народів: мова народу є його дух, а дух народу – це його мова, і важко уявити собі щось більш тотожне" [2, с. 68]. Між мовою і народом, для

якого вона є рідною, встановлюється глибинний "інтимний зв'язок" [2, с. 79]; без цього зв'язку "рідна мова – однаково і для освічених, і для неосвічених людей – не могла б перевершувати чужу мову своєю владою над серцем, милуючи наш слух раптовою чарівливістю, коли ми повертаємося додому, а на чужині заставляючи за нею тужити" [2, с. 80]. Цей найінтимніший зв'язок мови і народу виникає не випадково: він формується тисячоліттями на певній території, за певних історичних умов, спільності переживань і доль етносу і творить неповторний характер мови: "Характер – природний результат безперервного впливу, який здійснює на мову духовна своєрідність нації. Сприймаючи загальне значення слів завжди індивідуально-неповторним чином, супроводжуючи їх однаковими сприйняттями і обертонами смислу, ... користуючись саме тією мірою свободи при побудові мовлення, яку дозволяє інтелектуальна сміливість народного розуму, співмірна з його здатністю розуміння, нація поступово надає мові специфічного забарвлення, а мова кристалізує в собі ці риси і починає у свою чергу впливати на народне життя. Тому, аналізуючи будь-яку мову, можна робити висновки про національний характер" [2, с. 167–168].

Л. Вайсгербер, спираючись на думки свого великого попередника, вважає, що рідна мова допомагає народу формувати певну однорідність духовних смислів, якими вони послуговуються в усіх сферах життя [1, с. 86]. Німецький учений пише, що рідна мова формує неповторність кожного народу [1, с. 130]; "спільна мова передає всім членам одного мовного співтовариства однакове світосприйняття" [1, с. 130], а тому мову можна вважати спільною пам'яттю народу [1, с. 130]; основою мовного світогляду. Уживаючи сучасну термінологію, можна сказати, що Л. Вайсгербер має на увазі спільну для усіх носіїв конкретної мови картину світу (про це докладніше [6, с. 134 і далі]). І. Огієнко наголошує, що "Рідна й літературна мова – органи надзвичайно ніжні й чутливі, – навіть найменші <...> потрясіння <...> помітно відбиваються і на них" [4, с. 12–13].

Володіння мовою, рідною для її носіїв, стає основою неповторності їхнього мислення, світосприйняття і ставлення до світу та інших людей [1, с. 131, 162]. Безумовно, ці міркування мають своїм підґрунтям концепцію В. фон Гумбольдта про мову як особливе світобачення народу: "Як окремих звук встає між предметом і людиною, так і вся мова в цілому виступає між людиною і природою, яка впливає на неї зсередини і зовні. Людина оточує себе світом звуків, щоб сприйняти в себе й опрацювати світ речей. <...> Людина <...> живе з предметами так, як їх подає йому мова. <...> Кожна мова описує навколо народу, якому вона належить, коло, звідки людині дано вийти лише частково, оскільки вона тут же входить у коло іншої мови" [2, с. 80]. Ці слова великого мислителя вважаються, так би мовити, девізом гум-

больдтіанства XIX і неогумбольдтіанства XX ст. Для Л. Вайсгербера зв'язок народу з його мовою є доленосним [1, с. 132], оскільки "народність вистойть і впаде разом з рідною мовою" [1, с. 132]. Автор зазначає: "У процесі усвідомлення спільної рідної мови виростає почуття згуртованості, кристалізується бажання триматися разом і діяти також як єдине ціле. ... Мовні конфлікти повсюди втілюються в жорстокі форми там, де спроби відчуження народу від його рідної мови наштовхуються на здорову народну свідомість" [1, с. 132].

Визначаючи вплив рідної мови на окрему людину і людський рід у цілому, Л. Вайсгербер не ставив перед собою і не вирішував питання про механізми цього впливу, про те, що єднає людину, її мову і світ. Згадану проблему спробував розв'язати російський релігійний філософ П. Флоренський у праці "Біля вододілу думки", яка увійшла до його нещодавно виданих вибраних творів під загальною назвою "Імена" [7].

Спираючись на окремі думки Аристотеля, зокрема на його поняття енергії як динамічного вияву (на противагу сутності як чогось стабільного, незмінного) всього, що існує у світі, а також на праці "отців" церкви, ідеї середньовічного символічного реалізму і неоплатонізму, здобутки філософської думки XVIII – поч. XX ст., зокрема динамічне (енергетейне) розуміння природи людської мови В. фон Гумбольдтом, П. Флоренський обґрунтував нерозривну єдність у мові, живому слові людської пізнавальної діяльності і світу, який оточує людину і впливає на неї. Для філософа мова – "це рояль серед інших інструментів духу" [7, с. 267]. Найважливішою одиницею мови є слово. Учений вважає, що людське слово **магічне** в тому сенсі, що за його допомогою людина в процесах пізнання єднається з живою природою [7, с. 254] і, використовуючи мову, може впливати на світ [7, с. 231]. Цей вплив стає можливим завдяки тому, що слово "концентрує енергію духа, ніби просякається ним" [7, с. 250], і за допомогою цієї енергії впливає на всі складові світу, зокрема на інших людей. Слово рідної мови в цьому процесі відіграє особливу роль: воно – концентр енергії духа окремої людини і всього етносу [7, с. 250]; "слово – людська енергія і роду людського, й окремої особи – відкриває через особистість енергію людства" [7, с. 257].

Для людського слова притаманні різні вияви магічного впливу на світ і на інших людей, так би мовити, "щаблі" магічності. На думку філософа, найвищу міру концентрації духовних енергій мають імена, зокрема, власні імена, які своєю енергетикою часто визначають долю людей, які носять ці імена. Цій проблемі присвячена окрема праця філософа, яка називається "Імена" [7, с. 433–650]. На нижчих щаблях вияву енергетики – загальні імена та інші слова живої природної мови [7, с. 242]. Нагромадивши за тисячоліття існування значну духовну енергетику, людське слово, мова в цілому, не можуть не впливати на

інших людей, світ у цілому: "Як психофізичне явище слово не димом розлітається по світу, а зводить нас віч-на-віч з реальністю" [7, с. 257], енергіями буття [7, с. 258].

Яким чином слово концентрує пізнавальну енергію людини, завдяки якій особистість може магічно впливати на світ і на інших людей? На думку філософа, ця енергія виформовується усіма складовими слова: звуковим комплексом (за термінологією автора, фонемою), формальною структурою слова, яка пов'язує звучання і значення (або морфемою), і, найголовніше, своєю смисловою організацією (або семемою). При цьому автор стверджує, що звукова організація слова – це "не звук взагалі, <...> це звук надзвичайно опрацьований, звукова енергія, дуже тонко організована, яка має надзвичайно систематизовану будову" [7, с. 235]. Фонема слова – "це членований звук, який твориться живою і розумно-свідомою істотою" [7, с. 238]. Магічна функція смислу слова визначається його семемою. Філософ зазначає, що "кожне слово – це симфонія звуків, воно має величезні історичні нащарування і містить у собі цілий світ понять" [7, с. 302]. Істота слова рідної мови утворюється, за Флоренським, концентрами творчих актів пізнання людиною та етносом світу, "кожен із яких є завершенням духовного росту <...> цілого народу. <...> Кожен шар семемі – це кристалізація в слові духовного процесу, твердіння духа..." [7, с. 239–240]. Шари семемі, концентруючи тисячолітній досвід народу, який користується рідною мовою, ніби "дрімають" у слові, однак, "потрапляючи в потік живого мовлення, семема оживає і наповнюється внутрішньою силою і значенням" [7, с. 240]. З огляду на семему слово – "конденсатор волі, <...> всього духовного життя <...> народу" [7, с. 241]. На думку філософа, слово можна вважати живим організмом, в якому фонема є кісткою, морфема – тілесною тканиною, а семема – душею [7, с. 238]. У цьому сенсі структура слова ізоморфна структурі Всесвіту. Магічність слова рідної мови полягає в тому, що воно "величезною владою впливає на духовне життя, спочатку того, хто це слово вимовляє, а потім збудженою в мовцеві від доторкування до слова і в слові – від доторкування до душі енергією – на той об'єкт, на який вимовлене слово скероване" [7, с. 241].

Буття у його, так би мовити, "речовому" вияві також має енергетичну природу, сформовану "двобічною" сутністю кожного складника; внутрішнім боком річ повернена до себе самої, творячи власну неповторність; зовнішнім боком – до іншого буття [7, с. 261]. Обидва боки будь-якої речі не механічно приєднані одна до іншої, а творять єдність, саму її суть [7, с. 261]. Як зазначає автор, за давньою філософською і богословською термінологією "ці дві площини буття називаються **сутністю**, або **усією діяльністю**, або **енергією**" [7, с. 261. – Виокремлено П. Ф.]. Все, що є у світі, зазначає мислитель, свідчить про своє існування

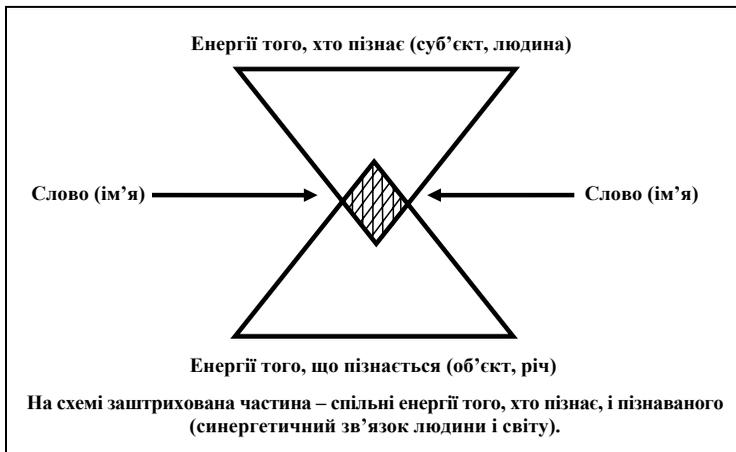
виявом свого життя. Цей вияв і слід уважати **енергією сутності** [7, с. 261. – Виокремлено П. Ф.]. У момент пізнавальної діяльності людини ці два типи енергії (власне людський, мисленнєвий і речі, яку людина пізнає) зустрічаються. Зустріч обох типів енергії породжує незбагненне явище **синергії** (від гр. συνέρυεία – спільна діяльність) пізнаваного (об'єкта) і того, хто пізнає (суб'єкта). Як зазначає дослідник творчості П. Флоренського С. Хоружий, синергетичні ідеї Флоренського цілком відповідають православній доктрині енергетизму, згідно з якою в молитовній практиці "людина поєднується з Творцем не за сутністю, а за енергіями". Останні розуміються як "благодать Бога" [8, с. 284].

Окремі ідеї синергетичної сутності мови були висловлені ще В. фон Гумбольдтом, який, зокрема, писав: "Ні у сфері мови [тобто в межах пізнавальної діяльності. – Ф. Б.], ні в мові як такій ніщо ніколи не буває відокремленим. Але поняття знаходять істинну зв'язність лише тоді, коли дух діє із внутрішньою зосередженістю, коли повноцінна суб'єктивність освітлює об'єктивність, взятую в усій її повноті. Тоді не втрачена жодна зі сторін, якими предмет здатен впливати на нас, і кожен із цих впливів залишає невидимий слід у мові. Якщо в душі пробуджується безпомилкове відчуття, що мова – не просто засіб обміну, який служить взаєморозумінню, а воістину світ, який внутрішня діяльність духовної сили покликана поставити поміж собою і предметами, то людина на правильному шляху до того, щоб усе більше пізнавати в мові й все щедріше вкладати в неї" [2, с. 170–171]. Разом з тим слід зазначити, що видатний мислитель, окресливши ідею в цілому, не розкрив механізми синергетичної взаємодії людини зі світом за допомогою мови. Саме це спробував зробити П. Флоренський.

Процес синергії П. Флоренський пояснює так: енергії двох типів вияву буття (пізнаваного і того, хто пізнає) у момент когнітивної (мисленнєвої) діяльності залишаються не змішуваними, не розчиняються одна в іншій, а об'єднуються за принципом "взаємного проростання", "енергетичної спільної дії", тобто синергетики, в якій уже немає окремо двох енергій, а є щось принципово нове, що стосується духовної природи суб'єкта, який пізнає, і об'єкта, що пізнається, тобто розкривається енергетично [7, с. 261]. Ось як метафорично і навіть поетично описує філософ цей процес спільної дії енергій суб'єкта (людини) і об'єкта (речі): "Пізнання – це дитина, плід спілкування духа, що пізнає, і світу, що пізнається; поєднуючи дух і світ у дійсній, не вимірній єдності; цей плід, однак, не означає поглинання ані одного, ані обох разом родичів, і вони, об'єднані та взаємно збагачені, все ж продовжують своє існування як центри буття. <...> Зв'язок виявів буття, їх співвідношення і взаємного одкровення, є реальним, і, не відриваючись від центрів, що його зв'язують, він не зводиться до них. Цей зв'язок і є синергія, спільна діяльність типів виявів буття, і, безумовно, вона розкриває собою буття – те й інше" [7, с. 262]. Синергія нагадує резонанс,

який несе в собі буття, що його породжує [7, с. 263]. Зрозуміло, що людина, яка пізнає світ і є джерелом синергії, бажає закріпити отриманий синергетичний результат і створює для цього спеціальний орган. "Цим органом самовільного встановлення зв'язку між тим, хто пізнає, і тим, що пізнається, слугує **слово**, а точніше – **ім'я**, або деякий еквівалент його, вживаний як ім'я: метонімія" [7, с. 265. – Виокремлено П. Ф.]. Підсумовуючи сказане про синергетику процесу пізнання світу, автор зазначає: "Ми лише тоді можемо вийти і виходимо із комплексу своїх відчуттів, коли визнаємо шлюбну зустріч об'єктивного з нами. Я можу сказати про акт пізнання: "Ось я, той, хто пізнає сонце, а ось пізнаване мною сонце". Отже, у мені відбувається поєднання двох енергій <...>. Поєднання енергій має назву *συνέργεια*, спільна енергія <...>. Слово – це синергія того, хто пізнає, і речі, яку пізнають <...>" [7, с. 304].

Синергетичну взаємодію енергій того, хто пізнає (людини, суб'єкта пізнання), і пізнаваного (речі, об'єкта пізнання), тобто синергетичну взаємодію людини і світу, за Флоренським, можна схематично зобразити так:

Сформулювавши ідею синергетичної сутності мови, Флоренський намагається встановити етапи синергетики мисленнєвих процесів особистості й етносу (народу), який користується цією мовою як рідною. Учений говорить про два етапи синергетичного процесу пізнання: перший пов'язується із зустріччю енергій пізнаваного і того, хто пізнає; другий – із появою слова. Слово у процесах синергії пізнання – "це блискавка. Воно не є вже ані та, ані інша енергія окремо, ані обидві разом, а – нове, двоєдине енергетичне явище, нова реальність у світі. <...> Слово – це енергетична ізотропа" [7, с. 268]. І далі: "Як нове яви-

ще слово повністю тримається на точках свого дотикання; так, міст, який поєднує два береги, не є той або інший берег, <...> слово – це суб'єкт, що пізнає, і пізнаваний об'єкт, який утримується енергіями, що поєднуються" [7, с. 268]. " <...> слово – це міст між Я і не-Я" [7, с. 268].

Слово, насамперед слово рідної мови, нерозривно й органічно пов'язане з енергіями світу, що оточує певний етнос і сприймається як основа синергетики, для П. Флоренського є вищим, більшим за "просто" знак, який щось позначає в об'єктивній дійсності. Слово має символічну природу, <...>; воно є двоїстим: "будучи самим собою, воно разом з тим є суб'єктом і об'єктом пізнання" [7, с. 269]. Символ, за вченням "отців" Церкви і низки філософів, якраз і відрізняється від простих знаків тим, що має подвійну природу: воно несе в собі енергію пізнання та енергію пізнаваного [7, с. 263, 269]; це реальність, яка є більшою за саму себе [7, с. 305]. На протипагу простому знаку, який позначає річ (у широкому сенсі слова), символ синергетично поєднується з ідеєю речі, а не з річчю [9, с. 81]. Так філософ закладає основи незнакової, символічної сутності мови, яка пізніше буде опрацьовуватись такими видатними мислителями ХХ ст., як Е. Кассігер, Е. Гусерль, М. Гайдеггер та ін. Фактично, за 50 років до Г. Хакена, який уперше заклав основи синергетики як науки, яка на початку ХХІ ст. сприймається як "новий погляд людини на світ і саму себе в цьому світі, <...> новий діалог людини з природою, новий синтез людського знання і мудрості" [3, с. 8], і за 65 років до виникнення такого напрямку в мовознавстві, як синергетика мови, релігійним філософом П. Флоренським були сформульовані ідеї синергетичної сутності людської мови, синергетики рідного слова.

Отже, згідно з мовним законом людства саме жива природна мова поєднує людину і світ, формує зв'язки окремої людини з іншими людьми. Але лише рідна мова як особлива символічна система ці зв'язки гармонізує, витворюючи неповторну для кожної людини і народу (етносу) духовну єдність зі світом. Ці зв'язки і ця єдність невидимі для нашого "фізичного" ока, "налаштованого на повсякденність" (М. Гайдеггер), але вони існують як могутні й непереможні чинники незнищенної людської душі, яка прагне до споконвічної цілісності зі світом і його Творцем.

1. *Вайсгербер Й. Л.* Родной язык и формирование духа. – М., 2004; 2. *Гумбольдт В. фон.* Избранные труды по языкознанию. – М., 1984; 3. *Князева Е. Н., Курдюмов С. П.* Основания синергетики. – СПб., 2002; 4. *Огієнко І.* Наука про рідномовні обов'язки. – Львів, 1995; 5. *Радченко О. А.* Языковая картина мира или языковое мирозидание? (К вопросу о постулатах И. Л. Вайсгербера) // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – Т. 49. – 1990. – № 5. – С. 269–281; 6. *Радченко О. А.* Язык как мирозидание. Лингвофилософская концепция неогумбольдтианства. – М., 2006; 7. *Флоренский П.* Имена. – М., 2006; 8. *Хоружий С. С.* После перерыва. Пути русской философии. – СПб, 1994; 9. *Ячин С. Е.* Слово и феномен. – М., 2006.

СЕМАНТИКА

Євгенія Карпіловська

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України

СЕМАНТИЧНА СТРАТИФІКАЦІЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ЛЕКСИКОНУ

За 17 років функціонування української мови в статусі державної мови незалежної України нагромаджено масив лексики, не зафіксованої в словниках радянського періоду, а отже, нової за своїми формальними, семантичними та функціонально-стильовими властивостями. Такі лексичні інновації позначають нові реалії, явища життя сучасного українського суспільства, їхні ознаки та дії з ними, а також зміни в системі самої української мови та у ставленні мовців до її чинних норм, нові явища в засвоєнні іншомовної лексики. Аналіз змін в українському лексиконі за такий період, який дослідники вважають достатньо надійним для з'ясування їх значущості для його функціонування та розвитку [5], дає можливість виявити активні тенденції оновлення лексичного складу мови, способи та засоби поповнення її номінаційних ресурсів, їхню функціональну вагу в системі мови й у мовній практиці. Показові масиви нової лексики вже фіксують загальномовні тлумачні, орфографічні, термінологічні одномовні й перекладні словники, словники іншомовних слів, видані протягом 90-х років ХХ – початку ХХІ ст. З'явилася вже й ціла низка спеціальних словників нової лексики, або неологічних словників, нового напрямку в українській лексикографії. Проте сучасна українська мовна практика з її активно змінюваними старими й новими функціональними стилями (наприклад, мовою Укрнету), бурхливою словотворчістю потребує планомірного й різноаспектного обстеження. Його мають забезпечити спеціальні фонди й корпуси нової лексики, ґрунтовані на джерелах, що найбільш панорамно відбивають мовну діяльність сучасного українськомовного суспільства. Таким джерелом, свідомо налаштованим на якомога повніше відображення мовної практики в її трьох невід'ємних складниках – номінації, предикації (судженні) й оцінці – є сучасна українська газетно-журнальна публіцистика, як традиційна, паперова, так і електронна, онлайн. Вона, з одного боку, подає лексикон, зрозумілий пересічному носієві мови, вживаний ним, різностильовий та різностилістичний, зразки авторської словотворчості, а з другого – працює зі здобутками мовної практики, вже професійно обробленими, осмисленими й певним чином маркованими щодо їхньої

новизни, доцільності вживання та відповідності чинним мовним нормам. Урахування мови публіцистики і, ширше, мови сучасних мас-медіа (попри всі закиди до неї) дає змогу відтворити активний лексикон сучасного українського мовця в усій його новизні й строкатості, зокрема виявити тенденцію конкурування старих і нових номінацій, номінацій – варіантів і синонімів, питомої та запозиченої лексики.

Найвиразніше обсяг і характер змін у лексиконі, передумови появи нових слів демонструють комплекси номінацій зі спільним коренем, що вказує на спільний об'єкт означення, спільне вербалізоване поняття. Такі угруповання слів – словотвірні, кореневі та словотвірно-кореневі гнізда – дають змогу зрозуміти не лише причини і запотребованість появи певних інновацій, а й уявити їхню роль у сучасній українськомовній концептуалізації, категоризації та спеціалізації (аспектуалізації) світу. Дальший розвиток семантики кореня, спільного для неолексем і вже наявних номінацій закладає підґрунтя для дослідження чинників і засобів семантичної стратифікації сучасного українського лексикону.

Аналіз поповнення вже наявних гнізд слів зі спільним коренем переконливо доводить, що найактивніше нові номінації з'являються в гніздах, які очолюють так звані "ключові слова доби", тобто слова, які називають "явища та поняття, що перебувають у фокусі соціальної уваги" [1, с. 92]. Саме такі нові номінації виявляють потужний функціональний потенціал, який ми трактуємо як сумарний показник парадигматичних, синтагматичних, епідигматичних, кількісних показників відношень певної мовної інновації з іншими одиницями в системі мови і в тексті [3]. До ключових слів доби, показових щодо їхньої участі в оновленні сучасного українського лексикону, як засвідчують сучасні словники й тексти, належить давно засвоєне українською мовою запозичення з латини *культура* (лат. *cultura* 'догляд, освіта, розвиток'). Точкою відліку для виявлення його нових номінаційних можливостей у сучасній українській мовній практиці нам слугує генеральний реєстр комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду української мови (далі – ГР), створеного у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України протягом 1988–1991 рр. [2, с. 96–104; 4]. Його сформовано за реєстрами п'яти авторитетних різнотипних словників радянської доби: 11-томного "Словника української мови" (К., 1970–1980; далі – СУМ), двотомного словника-довідника І. Яценка "Морфемний аналіз" (К., 1980–1981), двотомного "Частотного словника сучасної української художньої прози" за редакцією В. Перебийніс (К., 1981), "Словника іншомовних слів" за редакцією О. Мельничука (К., 1974) та "Словника-довідника з правопису та слововживання" С. Головащука (К., 1989). Обсяг ГР становить понад 170 тис. слів. Таким чином, лексику, не засвідчену в ГР,

маємо підстави вважати новою для сучасного українського лексикону. Нові лексеми черпаємо з реєстрів українських загальномовних, галузевих і спеціальних неологічних словників. Картину їхнього функціонування в текстах української газетно-журнальної публіцистики моделюємо за комп'ютерним фондом інновацій у сучасній українській мові (далі – КФІ), створюваним від 2006 р. у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. На сьогодні реєстр зафіксованих нових українських номінацій різної формально-семантичної будови та походження налічує близько 15 тис. одиниць.

У ГР подано 99 похідних від слова *культура*, як простих афіксальних, так і складних. Це переважно іменники – назви осіб і об'єктів, причетних до культури як суспільного явища, окресленого основним значенням цього слова – 'сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії', засвідченого в "Словнику іншомовних слів" за редакцією О. Мельничука. Серед номінацій, ґрунтованих саме на цьому базовому значенні, вирізняються лексеми-композиції, які є даниною радянській дійсності й нині відійшли на периферію українського лексикону чи відходять до неї на зразок: *культармієць, пролеткультівець, культактив, культбригада, культпрацівник, культпрацівниця, культмагазин, культторг, культфронт, культпроп*. Чимало в ГР і прикметників, що називають різні ознаки осіб, реалій і процесів, зв'язаних із культурою або в той чи інших спосіб зіставляваних з нею, оцінюваних за її наявністю/відсутністю в означуваного об'єкта, наприклад: *культурний, загальнокультурний, малокультурний, некультурний, безкультурний, культурно-виховний, культурно-громадський, історико-культурний, культурно-масовий* та інші. Крім таких прикметників, у словниках радянського часу зареєстровані й деякі похідні від них іменники – назви опредметнених ознак на зразок: *культурність, безкультурність* (і *безкультур'я*), *некультурність*. Засвідчив ГР і поодинокі дієслова на означення процесів, пов'язаних із культурою, такі, як *покультурнішати* і *окультурити* з досить розгалуженим словотвірним гніздом від останнього, до складу якого входять такі похідні, як *окультурений, окультуреність, окультурення, окультурювати, окультурюватися, окультурювання*.

Нові утворення з основою **культур-** чи словом *культура*, виявлені в словниках і текстах періоду незалежності, дають підстави для висновку, що дальша аспектуалізація базового значення сукупності матеріальних і духовних цінностей людства відбувається завдяки розвитку семантики самого базового слова *культура*, а також за допомогою його використання для вираження нових когнітивних ознак об'єктів і процесів дійсності. Таким чином, цікаві для нас вербалізатори концепту

КУЛЬТУРА здатні в лексико-словотвірних інноваціях виконувати роль як ономасіологічного базису (категоризатора номінації), так і ономасіологічної ознаки (специфікатора номінації). Лексеми, не адаптовані, як, наприклад, нове запозичення *акультурація*, до системи сучасної української мови, а створені в межах самої української мови від цієї вже засвоєної іншомовної одиниці, становлять для нас найбільший інтерес у контексті порушеної проблеми семантичної стратифікації українського лексикону, оскільки засвідчують тенденції його розвитку за рахунок вже наявних, внутрішніх ресурсів української мови. Серед новотворів передусім звертають на себе увагу ті, які відображають дальшу диференціацію поняття культури як сукупності матеріальних і духовних цінностей за її належністю до певної суспільної групи, різновиду суспільної діяльності, виду мистецтва. Цей сегмент поняттєвого поля гнізда з базовою лексемою *культура* поповнили такі складні й складені номінації, як *авангардна культура*, *політична культура*, *екранна культура*, *театральна культура*, *правова культура*, *молодіжна культура*, *підліткова культура*, *кафе-культура*, *реп-культура*, *гей-культура*, *уїкенд-культура* та інші. Є тут і оцінні номінації *псевдокультура*, *контр-культура*, *поп-культура*, *маскультура*, вже засвідчені новітніми загальнономовними словниками. Від таких нових гіпонімів – різновидів культури – спостерігаємо вже й творення прикметників, які за ознакою належності до них називають інші реалії, явища та процеси сучасного суспільного життя України і світу. Наприклад, *соціокультурний* (об'єкт), *кінокультурна* (держава), *російськокультурний* (світ), *інформаційно-культурний* (простір). Спостерігаємо також утворення ознак за процесами, що відбуваються між різними культурами, на зразок: *міжкультурний* (діалог), *міжкультурна* (комунікація), *міжкультурне* (спілкування) або комплексних ознак, що включають назви властивостей об'єктів за належністю їх до культури та інших виявів суспільного життя. До останніх з-поміж наших прикладів можна зарахувати такі, як *культурполітична* (умова незалежності), *етнокультурний* (процес), *культурно-спортивний* (комплекс), *мистецько-культурні* (телепрограми), *ментально-культурні* (впливи) та інші. Деякі з таких нових ознакових імен реалізують номінаційні валентності раніше зареєстрованих похідних від слова *культура*. Таким, наприклад, є прикметник *субкультурний* (у новій складеній номінації *субкультурна громада*), похідний від іменника *субкультура*, зафіксованого в ГР (його містять реєстри СУМУ і словника-довідника "Морфемний аналіз" І.Яценка).

З'явилися й номінації сфер суспільного життя, пов'язаних із культурними процесами, створенням цінностей, переважно духовних, наприклад: *культурне поле*, *культурний простір*, *культурно-циві-*

лізаційна платформа, культурна структура (країни), культурна глобалізація, культурна акція. Серед них також є оцінні номінації процесів, що відбуваються у сфері культури, на зразок: *культурна мода, культурний шок*. Приклади з лексемами *поле, простір, платформа, структура* вказують на перетин і взаємозбагачення різних оновлюваних шарів сучасного українського лексикону. Такі складені нові номінації викликані новими спеціалізованими значеннями в цих іменниках – найменуваннях ділянок простору, а саме: найменування сфер, у яких перебувають і діють об'єкти зі спільними властивостями. У матеріалах КФІ та в новітніх українських словниках зафіксовано вже назви нових галузей науки, зайнятих дослідженням об'єктів і явищ культурного життя суспільства: *культурологія* (також похідні *культуролог, культурологічний, лінгвокультурологія, лінгвокультуролог, лінгвокультурологічний*), *культурософія* з похідним прикметником *культурософський*. Процеси євроінтеграції, глобалізації сприяють дедалі більшій відкритості українського суспільства, а отже, й активізації міжкультурної комунікації. Завдяки цьому в сучасній мовній практиці з'явилися такі нові номінації: *аккультурація, мультикультуралізм* і співвідносні з ним *мультикультурний, мультикультурність, полікультурний, полікультуральний*.

Низка лексем у поданому вище масиві нових номінацій з основою **культур-** неминуче ставить питання про їхню відповідність чинним мовним нормам, доцільність уживання, а отже, й питання про перспективи їхнього усталення в українському лексиконі. Для з'ясування передумов стабілізації в мові тієї чи іншої інновації ми запропонували критерій системної та комунікативної підтримки інновації [3]. Він передбачає не лише встановлення функціонального потенціалу інновації в системі мови і в текстах, а й виявлення ступеня відповідності форми, семантики та функціональних властивостей нової номінації вже наявним одиницям мови, які мають спільні з нею або подібні формально-семантичну будову й характеристики функціонування. Високий ступінь відповідності інновації вже усталеним одиницям мови в системі та в тексті засвідчує високий рівень її системної та комунікативної підтримки. Наприклад, "Великий тлумачний словник сучасної української мови" за редакцією В. Бусела (К.–Ірпінь, 2007) зафіксував новий префіксальний іменник *антикультура* зі значенням 'Твори літератури, кінематографу і т. ін., розраховані на невимогливого читача, глядача, що пропагують міщанство, аморальність, жорстокість'. Як реалізацію прогнозованого аспекту семантики такого іменника – ознака за відношенням до названого ним об'єкта – можна розглядати новий прикметник *антикультурний*, засвідчений у матеріалах КФІ в такому контексті: [М. Драгоманов]

ставав у опозицію й до російських революціонерів – через їхній великоросійський централізм, антикультурні тенденції... (День, 07.07.2006, № 109, с. 8). Щоправда, системну підтримку такого прикметника-новотвору посилює й інша активна тенденція побудови ознакових імен – не від іменника за допомогою суфіксів, а від прикметника за допомогою префіксів, пор.: *культурний – антикультурний з державний – антидержавний, народний – антинародний*. Деякі з таких прогнозованих інновацій, що становлять реалізацію семантичних валентностей твірних одиниць, демонструють не лише системну підтримку їх формально-семантичної будови, а й певні зміни в стилістичному ореолі твірних одиниць, зокрема нейтралізацію їхніх негативних оцінних конотацій. Прикладом подібних не лише семантичних, а й стилістичних інновацій може слугувати прикметник *квазікультурницький*, зафіксований у матеріалах КФІ у такому контексті: *Але всі фонди... скеровані саме на такі безликі квазікультурницькі проекти* (Поступ, 05.2007, № 8 (14), с. 41). Можливість додавання префіксоїда *квазі-* підтверджує нейтралізацію у твірному прикметнику *культурницький* негативної конотації, відбитої в дефініції СУМу і зумовленої сприйняттям вираженого цим словом поняття в радянській ідеології, пор.: *культурницький* – 'Стос. до культурництва (*культурництво* – У дореволюційній Росії – напрям серед буржуазної інтелігенції, прихильники якого підмінили справжню боротьбу за інтереси народу просвітительською діяльністю)'. Поява прикметника *квазікультурницький* вказує на успадкування ним нейтрального значення належності до сфери культурної діяльності членів певної спільноти. Таке значення властиве іменнику *культурник*, зареєстрованому в СУМі, але, ймовірно, з огляду на його ідеологічне вихідне значення, не включеному до реєстрів сучасних словників, пор. разом з тим і подане в СУМі нейтральне, уживане в розмовній практиці значення: *культурник* – 2. *розм.* 'Культпрацівник у будинку відпочинку, санаторії' і т. ін.

У досліджуваній сукупності нових вербалізаторів концепту КУЛЬТУРА формуються й нові лексичні комплекси, зокрема угруповання синонімів на зразок: *авангардна культура – контркультура, полікультурний, мультикультурний* чи антонімічні опозиції типу *чорна культура – культура білих переселенців*. Іменники *антикультура* і *контркультура* також вказують на формування антонімічних опозицій до іменника *культура*. У свою чергу, низка нових назв різновидів культури в сучасній світовій спільноті за їхніми територіальними, віковими, гендерними, національними ознаками, особливостями поведінки їхніх представників поповнює вже окреслене лексемою *субкультура* гіпонімічне об'єднання.

У зв'язку з визначенням чинників усталення в українському лексиконі тих чи інших інновацій постає й питання відповідності їх не лише чинним мовним нормам, а й принципам українськомовної категоризації світу. Порушення загальноприйнятих способів вербалізації певного поняття неминуче призводить до появи лексеми-оказіоналізма з виразним стилістичним забарвленням. Саме таким є іменник *розкультурення*, засвідчений у матеріалах КФІ у такому контексті: *Серед негативних наслідків глобалізаційних процесів вкрай небезпечними є моральна деградація, дегуманізація, певне "розкультування" людини* (сайт www.filosof.com.ua). Зіставлення іменника-новотвору *розкультування* з іменниками подібної формальної будови свідчить про відсутність його активної підтримки в системі мови. У словотвірній нормі іменники такої будови утворюються від відіменникових дієслів з префіксом *роз-*, що позначають фізичні дії, спрямовані на позбавлення об'єкта того, що позначене їхньою іменниковою основою, напр.: *розвантаження, роззброєння, роззрішення*. За винятком застарілого й рідковживаного, як указують словники, іменника *роззрішення*, основи таких похідних вказують на предмети, а не абстрактні сутності. Крім того, всі такі іменники мають співвідносні дієслова, пор. *роззрішити / роззрішати*. Такого дієслова для новотвору *розкультування* нам не трапилося. Отже, подані міркування змушують визнати okazіональний, контекстно зумовлений характер лексеми *розкультування*, вона утворена за аналогією до нормативних віддієслівних іменників. Унаслідок відсутності системної підтримки вона зберігає виразний експресивно-оцінний ореол своєї семантики. Водночас сама можливість її створення вказує на активність відповідної словотвірчої моделі в сучасній україномовній номінації.

Аналіз спільнокореневих інновацій, як ми спробували показати на прикладі поповнення гнізда від слова *культура*, відкриває можливість для вивчення семантичної стратифікації сучасного українського лексикону на рівні різних комплексів слів, пов'язаних спільною інтегральною семою, вираженою коренем. Завдяки цьому виразнішими постають передумови реалізації семантичних валентностей як базового слова, так і похідних від нього лексем, чіткіше окреслюються чинники системної та комунікативної підтримки нових номінацій, їхні зв'язки з іншими оновлюваними ділянками лексикону.

1. Земская Е. А. Активные процессы современного словопроизводства // Русский язык в конце XX столетия (1985–1995) / Под ред. Е. А. Земской. – М., 2000. – С. 90–141; 2. Карпіловська Є. А. Вступ до прикладної лінгвістики: Комп'ютерна лінгвістика. – Донецьк, 2006; 3. Карпіловська Є. А. Тенденції розвитку сучасного українського лексикону: чинники стабілізації інновацій // Українська мова. – 2007. – № 4. – С. 3–15; 4. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. та ін. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 41–50; 5. Horecký J., Buzássyová K., Bosák J. Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. – Bratislava, 1989.

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ СВІТУ ЕМОЦІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ

Ще на початку ХІХ ст. В. фон Гумбольдт наголошував на тому, що мова як продукт активної діяльності людини наскрізь пронизана почуттями, вона не просто засіб спілкування, взаєморозуміння, а справжній світ, який поєднує зовнішню дійсність із внутрішніми інтенціями, внутрішнім світом людини [4]. Проте довгий час лінгвісти не приділяли належної уваги дослідженню мовних одиниць, що позначають і передають внутрішній світ людини: "...мовне вираження емоцій до цього часу досліджене недостатньо", – робить висновок Ю. Караулов [7, с. 211]; а тривале ігнорування антропоцентричного підходу до вивчення мовних явищ – "помилка лінгвістики" [12, с. 35].

Гумбольдтівські ідеї були осмислені і продовжені представниками європейського неогумбольдтіанства (Л. Вайсгербер, Г. Іпсен, П. Гартман та ін.). На початку ХХ ст. в зарубіжному мовознавстві виник новий напрямок (так звана "ідеалістична лінгвістика", або "естетична школа"), який передбачав активне вивчення стилістичних функцій мовних одиниць на тлі домінування експресивної та естетичної функцій мови, значущості ролі людського "духу" в комунікативних актах, процесах вербалізації внутрішнього світу [5, с. 143]. Виникнення нового напрямку – це своєрідна реакція його представників (К. Фосслера, який очолив естетичну школу, Б. Кроче, Х. Хатцфельда, Л. Шпітцера, Ф. Шюрра та ін.) на недостатню увагу до проблеми людського чинника в мові та на "недоліки теоретичної та практичної діяльності молодіограматичної школи" [5, с. 143].

У другій половині ХХ ст. сформувалася нова лінгвістична парадигма, розгорнута у "філософську формулу світу, за якою – між об'єктивною дійсністю <...> і свідомістю <...> існує інша дійсність <...>, що обіймає собою і мову" [10, с. 7].

Мову як світ світів у сучасній лінгвістиці послідовно розглядають у межах антропоцентричної парадигми, яка поєднує явища, що є предметом вивчення різних наук – когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології (етнолінгвістики), психолінгвістики та ін. Вербалізація світу емоцій, внутрішнього стану комунікантів відбиває склад фреймів концептосфери **ЕМОЦІЯ**, розташованих на двох полюсах, що репрезентують два світи – світ позитивних і світ негативних емоцій.

Важливо зазначити, що на позамовному рівні емоційність визначається через поняття "емоція", що є своєрідною реакцією людини на окремі фрагменти картини світу й становить "ядро мовної особистості, так само, як рефлексія – ядро її свідомості" [15, с. 63]. К. Ізард зазначає, що емоція виникає лише тоді, коли об'єкт позамов-

ної дійсності вже сприйнятий і оцінений [6, с. 43], вона "виявляється або як сильно мотивоване переживання, або як переживання, яке має безпосередню значущість для суб'єкта" [6, с. 56]. Емоції передають не логічні висновки, а внутрішнє сприйняття об'єкта особою, вони є "частиною ширшого класу психологічних реакцій, які були виділені для значення взагалі" [13, с. 141].

Учені-психологи вважають, що емоції відіграють важливу роль у життєдіяльності людини. У зв'язку з цим емоції кваліфікують як "особливий клас суб'єктивних психологічних станів, які відображають у формі безпосередніх переживань, відчуттів приємного або неприємного ставлення людини до світу, людей, процесу й результату своєї практичної діяльності" [11, с. 357].

Емоції фіксуються в пам'яті й відтворюються не довільно, а разом із тими позамовними явищами, які їх спричинили. Емоції пов'язані з мисленням, знаннями про світ [14, с. 5; 2, с. 28]. Зміни переконань і поглядів спричинюють і зміни емоційних станів людини, яких безліч і які здебільшого швидкоплинні. І тільки ті з них, що відзначаються тривалістю й переживаються частіше, ніж інші, мають вербальне позначення, фіксуються в лексичній системі мови [8, с. 27].

Емоції, які конкретна людина здатна пережити й виявляти, належать до єдиної системи, тому досить легко декодуються іншими людьми, хоч і сприймаються як тимчасовий стан душі особи, який або переростає в почуття, або гасне. Лексична система будь-якої мови не здатна передати (позначити) абсолютно всю емоційну сферу людини, увесь емоційний спектр.

Палітру почуттів людини порівнюють з багатоповерховою будовою, на вищих поверхах якої містяться соціальні почуття (патріотизму, відповідальності, справедливості, честі, обов'язку тощо) та естетичні (прекрасного, високого, трагічного, комічного тощо), на нижчих – фізіологічні (голод, спрага, біль, утома тощо), а почуття, які безпосередньо репрезентують внутрішній світ людини, тобто належать до суб'єктивних чинників (позитивних: радість, задоволення, захоплення, симпатія тощо та негативних: невдоволення, горе, сум, страх, злість тощо) зараховуються до проміжних поверхів [8, с. 20–25].

Емоції, почуття – явища конкретні. Як психічна реальність, вони є головними чинниками, які забезпечують співвідношення фрагментів концептуальної картини світу з національною шкалою цінностей. Конкретне почуття-ставлення формує так звану "модальну рамку", що супроводжує денотативний план лексичної одиниці, несе додаткову інформацію, яка виявляється набагато вагомішою, ніж денотативно-сигніфікативна.

Важливо зазначити, що на мовному рівні емоційність трансформується в емотивність, яка відбивається, відображається, позначається й закріплюється передусім у семантиці лексичної одиниці як її окре-

мий (додатковий) компонент. На думку Ч. Стівенсона, "емотивне значення – це таке значення, при якому реакцією (з погляду слухача) або стимулом (з погляду мовця) є певна гама емоцій" [13, с. 141].

Можна погодитися з думками тих учених, які вважають, що кожна лексична одиниця містить емоційний потенціал. Так, В. Гридін зазначає, що є можливість "уявити спроможність слова виражати емоції у вигляді певного континууму, в межах якого всі слова мови могли б розташовуватися залежно від свого емоційного потенціалу від максимуму до мінімуму" [3, с. 4].

"Емотивність" як інваріантна сема в лексичному значенні слова реалізується у двох антонімічних варіантах: "схвалення" (позитивна емоційність) / "несхвалення" (негативна емоційність). У конкретних мовленнєвих актах кожен із цих варіантів репрезентується низкою алосем, які здатні передавати такі емотивні смисли: 1) емоційний стан, 2) становлення емоційного стану, 3) емоційний вплив, 4) емоційне ставлення, 5) зовнішнє вираження емоцій, 6) емоційне оцінювання, 7) емоційну якість. Наприклад, позитивна алосема "задоволення" може виражатися такими лексичними одиницями: *блаженствувати, втішатися, захоплюватися, вдовольнятися, зачаровуватися, кейфувати (кайфувати), милуватися, насолоджуватися, ніжитися, прохолоджуватися, процвітати, славитися, святкувати, радіти, раювати, смакувати* тощо.

Позитивна емотивність зазвичай реалізується в алосемах: *вірність, бажаність, відкритість, гуманність, лагідність, ласкавість, захоплення, задоволення, задушевність, закоханість, зачарованість, зацікавленість, надія, одухотвореність, повага, пошана, прагнення, радість, смиренність, сміливість, покірливість, добрість, дружність, жалісливість, щирість, щиросердність* та ін. Відповідно негативну емотивність передають алосеми: *байдужість, безнадія, біль, бундючність, гнів, досада, дразливість, дратівливість, гордування, горе, жорстокість, заздрісність, зарозумілість, затятість, злість, нахабність, невдоволення, ненависть, образа, пихатість, презирство, самотність, страх, сум, упертість* та ін.

Бінарність емотивних алосем виявляється не лише на рівні окремих лексичних одиниць, а й у межах контексту та на рівні інтонування, оскільки, напр., *ласка* буває не тільки *веселою, вірною, втішною, доброю, довірливою, дружньою, зворушливою, м'якою, ніжною, святою, сердечною, теплою, цілющою, чистою, чудовою, щирою*, а й *голодною, грубою, неправдивою, скупюю, фальшивою, фамільярною* тощо. Отже, формування емотивного компонента значення лексичної одиниці може зумовлюватися ще й просодичними засобами.

На думку О. Вольф, необхідно розмежовувати "мову, яка описує емоції, і мову, яка їх виражає", зважаючи на те, що першою мовці послуговуються зрідка, другою – часто [1, с. 41]. Це є характерним

передусім для лексичного шару. Так, у мові вживаються лексичні одиниці, які безпосередньо пов'язані з передаванням специфічних фрагментів картини світу – емоцій, почуттів, психічних станів, переживань, волевиявлень суб'єкта. Тому в одних випадках лексема може називати, описувати почуття, інформувати про нього (1), а в інших – виражати його (2). Пор.: 1) *Любові на світі більше, ніж думають люди* (М. Стельмах) і 2) *...любов уже полонила, затуманила оце миловидне молодюсінке дівча... і хай суджений під зорями на руках понесе своє серденья, нашіптуючи йому найкращі слова...* (М. Стельмах).

Поняття про емоції, афективні стани та їх називання пов'язані з окремим класом слів, які мають денотативний тип лексичного значення та виконують номінативну функцію. Цей лексичний шар репрезентований словами, які тільки називають емоції, почуття, стани душі або описують їх: *радість, сум, любов, ласка, ніжність, щастя, страх, осуд, зневага, закохатися, ненавидіти* тощо. Як уже зазначалося, у них сема 'емоція' входить до складу денотації, а не до конотативного макрокомпонента. Такі слова слід кваліфікувати як неекспресивні та відносити до окремої тематичної групи "емотивна лексика". Проте такий узуальний статус згаданих лексем не перешкоджає їм, актуалізуючи свій глибинний експресивний потенціал, який має будь-яке повнозначне слово, набути функціонально-семантичної експресивності. Системно нейтральна лексема, помітно динамізувавшись, змінює свої функціональні параметри, потрапляє в поле експресивного контексту та сприймається як важливий його складник. Так, у поезіях Т. Шевченка емотив *любити* (*любить*) уживається і як номінатив (1), і як експресив (2). Пор.: 1) *Чи винна ж голубка, що голуба любить?*; 2) *А той, щедрий та розкошний, Все храми мурує; Та отечество так любить, Так за ним бідкує...* (явище енантіосемії).

Безпосереднє виявлення психічного стану людини, узагальнене почуття-ставлення до окремих фрагментів картини світу забезпечують емоційні вигуки, які характеризуються семантичною мінливістю, нестійкістю, дифузністю тощо. Так, вигук *О!* в українській мові має близько двадцяти "семантичних типів мовленнєвих реалізацій". Частина з них утворює семантичні оцінні опозиції "+" – "-": захоплення – осуд, схвалення – несхвалення та ін. [9, с. 23].

Предмет особливої уваги становлять лексеми, семантика яких поєднує денотативні та емотивно-оцінні компоненти: *багатознайко, галушник, розбазарити* та ін. Емотивність у таких словах репрезентує ядро їхньої семантики, а денотація відходить на другий план. Тому сприйняття емоційності можливе тільки у зв'язку із суб'єктом, який не лише "переживає" емоцію, а й виражає її за допомогою мовних засобів. Внутрішній стан суб'єкта переходить на слово, яке виступає носієм позитивної/негативної емотивності. Лексичні одиниці передають емоційне ставлення суб'єкта до предмета мовлення чи до адресата.

Отже, емотивний компонент не має постійного місця в значеннєвій структурі слова. Він може бути елементом як денотації, так і конотації. Усі випадки вербалізації емоцій залежні від синтагматичних зв'язків лексичних одиниць. Контекстуальне вживання лексем допомагає визначити тип і місце емотивного компонента в їхній семантиці.

Лексичні одиниці різних категорійних типів диференціюються на основі семантичних показників. Так, емотивний компонент у семантичній структурі іменника можна кваліфікувати як первинний і основний (слова ласкавого й лайливого змісту), вторинний (похідний) – у словах із домінантним оцінним компонентом (*мамій* – 'розпещений, винижений син': негативна оцінка + почуття несхвалення, осуду; *дрімайло* – 'дуже млява, неухважна людина': негативна оцінка викликає почуття несхвалення, осуду) або домінантним інтенсивно-параметричним компонентом (*сонько* – 'людина, яка багато спить': негативна оцінка + почуття несхвалення; *мудрагель* – 'той, хто багато роздумує, обмірковує': негативна оцінка + іронічне ставлення). Емотивний компонент в іменниках, які забезпечують позитивне/негативне оцінювання осіб, об'єктів, подій, явищ, фактів і ситуацій, пізнаних людиною, належить до похідних.

Для прикметників, які у своїй семантиці містять оцінку якості певного об'єкта з одночасним вираженням ступеня вияву якісної ознаки (*чудесний, прекрасний, славний, нікчемний* тощо), емотивний компонент слід кваліфікувати теж як похідний. Активними посилювачами якісних, кількісних та оцінних сем виявилися загальнооцінні прикметники та прикметники-інтенсиви. У їхній семантиці відбито вміння узагальнювати конкретні ознаки, властивості об'єктів і виявляти ціннісні ознаки на шкалі добре/погано або багато/мало. Якісні та кількісні параметри в семантиці прикметника визначають низку денотатів, зумовлюють модифікацію його семантики, виявляючи залежність від синтагматичних зв'язків.

У семантичній структурі лексичного значення дієслова емотивний компонент належить до вторинних, похідних. Позицію ядра зазвичай займає інтенсивно-параметричний компонент, який вербалізує семи підсилення (інтенсивність) / послаблення дії: "енергійно", "із силою", "швидко", "голосно", "мляво", "слабко", "повільно", "тихо" та ін. (*тарабанити, гамселити, лупити, плентатися*), або оцінний (*здрейфити* – неприязне ставлення до особи + почуття несхвалення; *повіятися* – негативне ставлення до особи + почуття зневаги).

Характер емотивного компонента залежить не тільки від емоції, яка домінує в контексті, а й від позиції лексичної одиниці в реченні. Так, аloseма 'ласка' функціонує в експресивах, що вживаються переважно у формі звертання (*ластівочко*), виконують функцію прикладки (*дівчина-зоря*) чи означення, вираженого демінутивами, маркованими суфіксами різних ступенів порівняння: *тоненький, тоне-сенький, тонюсінкий* тощо.

Емотивний компонент може вступати в протиріччя з денотативним значеннєвим планом лексичної одиниці. Це трапляється у випадках, коли денотація містить семи негативного змісту, а емотивний компонент – позитивного (1) або навпаки (2). Пор.: 1) *жалісливець, горювальник, сіромаха, нетяга, неборак, бідняга, бідолаха, сердега, великострадний, мученик* тощо – негативні фрагменти картини світу (денотація зі знаком "мінус") породжують жалість, співчуття, милосердя до тих, хто страждає (конотація зі знаком "плюс"); 2) *мазун (пестун, улюбленець), ловкач, матеріаліст, мудрагель, спідничник* – денотативний план цих лексичних одиниць є позитивним для осіб, які належать до його "носіїв", однак емотивний компонент сигналізує про негативні емоції, несхвальне ставлення мовців до таких суб'єктів.

У лексичній системі української мови до найхарактерніших виразників емотивних значеннєвих планів (чи окремих сем) належать зменшено-пестливі форми, зафіксовані ще в граматиках І. Ужевича та О. Павловського: *маленький, малесенький, малюсенький, малюсечний, мацюпенький, мацюпесенький, малюсеченький, мацюпенечкий, мацюпесенечкий, мацюпесесенечкий* тощо. Необхідно зазначити, що не лише прикметники можуть приєднувати до своїх основ демінутивно-меліоративні суфікси. Не менш активними в цьому плані є іменники (*бабуня, бабусенька, бабусечка, бабуся*), дещо рідше – дієслова (*спатки, спаточки, спатусеньки, спатунечки*), числівники та займенники (*одненький, кожнісінький, усенький*), прислівники (*ондечки, осьдечки, тамечки*): *...надолужать: то вмиваннячком, то взуваннячком...* (І. Карпенко-Карий); *Жити нам, житоньки треба!* (М. Вороний); *Тут вистачить і на вашу жінку, і на ваших діток, і на всеньких родаків...* (О. Гончар). Навіть слова, семантика основ яких дуже далека від позитивних емоцій (лексми на зразок *війна, ворог, смерть, зрада, біда* тощо), здатні сполучатися з демінутивно-меліоративними формантами. Ось рядки з відомих пісень: *Їхав козак на війноньку..., Згинуть наші вороженьки...* та ін.; приклади з художніх текстів: *Дивуйтеся, воріженьки, беру люблю; Скрипонько-зрадонько, Люба принадонько* (М. Вороний); *...як приголубить мене, то й усю бідоньку я забуду* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Сам факт існування таких утворень інтерпретується через зв'язки з мовно-естетичними знаками національної свідомості як вербалізаторами духовності нації: *Що за велет народ, що за диво-народ! Помудруйте, збагніть собі, що за могутній народ, котрий в пісні скажених своїх ворогів "воріженьками" називає? Що за вічний народ, життєствердний народ! Помудруйте, збагніть собі, що за безсмертний народ, котрий чорну царівну могил – кляту смерть в пісні – "смертонькою" називає?* (В. Корж); *Було в тих піснях і степове озерце, де плавало відеречко, ... був і сердега бурлак, в якого заболіло тіло, ще й голівонька...* (М. Стельмах).

Досить розвиненою є й українська аугментативно-пейоративна система суфіксів, що передають емотивність зі знаком "мінус". Такі форманти можуть виконувати допоміжну роль у створенні негативно-емотивного забарвлення, приєднуючись до маркованих основ: *кату́га, гарикало, свинтус, харцизяка, скиглії* тощо. Можна виділити навіть окремі словотвірні ряди (гнізда), які мають як пейоративний зміст, так і пейоративну форму: *скупендра, скупендряга, скупердя, скупердяга, скупердяй, скупердяйка, скупердяйство, скупиче* або тільки пейоративний зміст: *супар, супарство, супляк*. Якщо ж аугментативно-пейоративні суфікси приєднуються до нейтральних основ, то їхня роль як маркерів емотивності значно підвищується. Такі суфікси виступають формальними ознаками емотивного компонента в семантиці лексеми: *носань, носач, носяка, носяра, носюра, носище* тощо. Отже, згадувані суфікси є формальними вербалізаторами емотивності, вони досить легко виділяються, утворюючи антонімічні пари маркованих лексем: *довженький – довжелезний (-еньк- – -елезн-), козаченько – козачище (-еньк- – -ищ-), дівчинонька – дівчище (-оньк- – -ищ-), козаченько – козарлюга (-еньк- – -юг-)* тощо.

Отже, лексичні одиниці не фіксують у своїй семантиці всього емоційного спектра, проте їм властива градуальність, яка найяскравіше виявляється в класах слів із суфіксами суб'єктивної оцінки, оскільки вони не лише посилюють ознаку, названу твірною основою, а й утворюють нові конотації, передаючи: 1) ласку: *ріднесенький, дитяточко, спатуні*; 2) пестливість: *веснонька, голівонька, хвилиночка*; 3) захоплення: *домина, козарлюга* (добрий козарлюга!); 4) схвалення: *молодчина, хлопчисько* (здібний хлопчисько); 5) співчуття: *сиріточка, вдовононька, бідняжечка*; 6) доброзичливість: *благовірненький, школярик*; 7) шанобливість: *ненька*; 8) замилювання: *дівчисько* (кмітливе дівчисько); 9) ласку з відтінком фамільярності: *дівулька, кумася*; 10) жартівливість: *карапузик, братія* (шоферська братія); 11) фамільярність: *дівуля, молодчага, симпатяга, інтрижка*; 12) ласку з відтінком поблажливості: *халамидничок*; 13) ласку з відтінком іронії: *козаченя, простачок*; 14) несхвалення: *ідейка, гиденький*; 15) іронію: *вояка, воротій, гришок*; 16) осуд: *бродяга, торгаш, куркулик, землячок*; 17) приниження: *інтелігентик, гімназистик*; 18) фамільярність із відтінком зневаги: *теребій, сплюха*; 19) зневагу: *збіговисько, ледацюга*; 20) зневагу з відтінком презирства: *бабій*; 21) презирство: *лобуряка, соплій*.

Поряд із традиційним уживанням аналізованих формантів, які, приєднуючись до тієї самої основи, утворюють одиниці з емотивно полярним конотативним значенням, для української мови характерні бінарні емотивні протиставлення в межах одного слова. Явище поляризації двох значень у межах одного слова одержало назву "енантіосемія".

Поляризація значень може відбуватися не лише на рівні денотації, а й у межах конотативного значеннєвого плану, змінюючи емотивний "плюс" на емотивний "мінус" або навпаки. Бінарне протиставлення

емотивних сем схвалення/несхвалення виявляється між різними значеннями однієї лексеми, утвореної як способом основоскладання чи словоскладання, так і шляхом суфіксального експресивного словотвору: *добродій* – 1) той, хто допомагає кому-небудь, підтримує кого-небудь (+), і 2) про лиху, ненависну, небезпечну людину (-); *красномовець* – той, хто вмє гарно говорити, майстерно володіє словом; оратор (+) і любитель виголошувати пишномовні, але беззмістовні промови (-); *голубчик* – ласкаве звертання до кого-небудь і звертання або прикладка з відтінком погрози, осуду, зневаги; *казочка* – зменшене до казка (+) і стара, давня *казочка* (-). Наведені приклади засвідчують, що емотивний компонент як аксіологічний репрезентатор денотата може легко усвідомлюватися, однак визначення його сутності (схвалення / несхвалення) можливе через устанавлення ілокуції – комунікативного наміру, мети адресанта висловлення та врахування загальнотекстової тональності. Так, у творах Г. Квітки-Основ'яненка експресив *голубчик* ужито в 51 контексті (з них: 1) ласкаве звертання до кого-небудь (41), 2) фамільярне звертання до кого-небудь (6), 3) іронічне звертання до кого-небудь з погрозою, зневагою, осудом (4) (СМТК-О, 1, 280).

Виявити емотивний компонент у структурі лексичного значення слова не завжди легко. Він зазвичай поєднується з іншими складниками – оцінністю, інтенсивністю, параметричністю, образністю тощо. Спостережено також взаємодію емотивної семантики з денотативною. Емотивний компонент збагачує останню, характеризуючи загалом усю поняттєву сферу лексичного значення маркованого слова.

Отже, в українській мові вербалізацію світу емоцій на лексико-семантичному рівні забезпечують: непохідні слова, у яких емотивний компонент, злившись з оцінним, має статус домінанти в їхньому прямому значенні; слова з суфіксами суб'єктивної оцінки, у яких емотивний компонент є домінантним у їхньому прямому чи переносному значенні (*спатоньки*); похідні прості слова, у яких емотивний компонент поєднується з оцінним і має статус домінанти в їхньому прямому значенні (*вереда*); складні слова, у яких емотивний компонент, поєднавшись з оцінним, є домінантним у їхньому прямому значенні (*златоустий*); семантичні похідні (метафоричні лексико-семантичні варіанти – узуальні та okazіональні); індивідуально-авторські лексичні неологізми (*ласкавочка*).

1. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. – М., 1985; 2. Гамзюк М. В. Емотивний компонент значення у процесі створення фразеологічних одиниць (на матеріалі німецької мови). – К., 2000; 3. Гридин В. Н. Психолінгвістическіє функиїї емоціонально-експресивної лексикі: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т язикознання АН ССРСР. – М., 1976; 4. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М., 2000; 5. Ермоленко С. С. Проблемы изучения экспресивных единиц языка // Современное зарубежное языкознание: вопросы теории и методологии. – К., 1983. – С. 140–159; 6. Изард К. Эмоции человека. – М., 1980; 7. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987; 8. Лук А. Н.

Эмоции и личность. – М., 1982; 9. *Мацько Л. І.* Інтер'єктиви в українській мові. – К., 1981; 10. *Мойсієнко А.* Мова як світ світів. Поетика текстових структур. – Умань, 2008; 11. *Немов Р. С.* Психологія. – М., 1995; 12. *Селиванова Е. А.* Когнитивна ономазіологія. – К., 2000; 13. *Стивенсон Ч.* Некоторые прагматические аспекты значения // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистическая прагматика. – Вып. 16. – М., 1985. – С. 129–154; 14. *Шаховский В. И.* Общие вопросы лингвистической теории эмоций // Язык и эмоции. – Волгоград, 1995. – С. 3–15; 15. *Шаховский В. И.* Языковая личность в эмоциональной коммуникативной ситуации // Филологические науки. – 1998. – № 2. – С. 59–65.

Людмила Українець

Полтавський державний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка

ЗВУКОВА ГРА В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕТИЧНІЙ МОВІ XX СТОЛІТТЯ: КОНОТАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

В українській поетичній мові яскрава фонетична конотація може бути змодельована в результаті свідомої гри звуками, що, у свою чергу, породжує особливу увагу до семантичних та емотивних нюансів лінгвістичних одиниць вищих рівнів – морфем та лексем. Зрештою, сама поетична форма художнього типу комунікації як стилістичний феномен є вже своєрідною грою. Так, для нідерландського вченого Й. Гейзінги версифікаційна техніка – це гра ("ритмічна чи симетрична організація мови, досягнення бажаного акцентування римою чи асономом, зумисне приховування смислу, штучна й мистецька побудова фрази – усе це може бути виявами ігрового духу" [Цит. за: 9, с. 165]), а П. Валері взагалі категорично твердив: у поезії "граються словами й мовою" [9, с. 165]. Про конотаційний аспект такого явища в працях цих учених, безперечно, не йшлося, однак перспективи дослідження сугестивних властивостей звукових одиниць у них можна відшукати, коли Й. Гейзінга, наприклад, говорить про бажане акцентування римованими співзвуччями або визначає суть спорідненості поезії з грою, що полягає, на його думку, у структурі самої творчої уяви, звороті поетичної фрази, розвитку мотиву й вираженні настрою, пов'язаних із зумисним приховуванням смислу. В україністиці гра структурними елементами слова як семантико-стилістичне явище досліджена на рівні функціонування лексем (О. Тараненко), морфем (О. Тимчук) та на матеріалі західнополіських говірок (Г. Аркушин). В аспекті породження звуками конотацій гра ще не знайшла свого системного висвітлення, тимчасом як у поетичній мові XX ст. це явище митці використовують надзвичайно часто й ефективно. За визначенням О. Тараненка, гра слів – це "використання звукової, лексичної, граматичної форми мовних одиниць (слів, їх окремих значень та частин, фразеологічних одиниць, синтаксичних конструкцій і т. ін.) для створення певних фонетико- та семантико-стилістичних явищ, що

ґрунтуються на зіставленні й переосмисленні, обігруванні близькозвучних або однозвучних одиниць з різними значеннями" [12, с. 100]. Отже, йдеться про клас лексем, дуалізм природи яких виявляється на рівні антагонізму фонетичних та семантичних параметрів і властивий мові як системне явище. Не дивно, що увагу художників слова, котрі дбали про індивідуальну "фізіономію" (Л. Булаховський) авторської мови, здавна привертала лінгвістичні одиниці, у яких розвинулася суперечність між змістом і формою, оскільки в таких звукових утвореннях "закладені великі зображувально-виразові можливості вже в силу їх антонімічної суті: адже це слова однакові (за звучанням), а в той же час і різні (за семантикою). <...> Саме тому омоніми, омоформи й омофони (інколи також омографи і пароніми) – один із найбільш часто уживаних засобів словесної гри, створення каламбурів і різних стилістичних ефектів" [2, с. 343]. Варто зауважити, що конотація таких інноваційних звукових комплексів, за якими суспільство закріпило лексичні значення, безпосередньо корелює зі світовідчуттям та світобаченням натхненної людини, а "високе натхнення треба розуміти як високу енергетичну напругу особистості митця, коли вкрай загострюються його творча інтуїція, почуття та образні візії і коли все, що він прагне виразити, втілюється з максимально можливою повнотою у слово" [7, с. 53]. І хоча такі поетичні конструкції нібито формально стосуються одиниць нижчого рівня, які, зазвичай, "позбавлені конкретного значення" [5, с. 45], однак саме звуки і є тим феноменально значущим параметром, що окреслює глибинні семантичні та прагматичні перспективи поетичної мови, бо "функціонують у мові як важливі її елементи, завдяки яким передається повідомлення" [5, с. 45]. Висвітлюючи питання про три функції гри слів, що є засобом "вираження гостроти й дотепності думки з ефектом несподіваності та відточеності стилю" [12, с. 100], О. Тараненко, наприклад, цілком справедливо звернув увагу на особливу кореляцію фонетичної спорідненості таких структур із лексичним значенням, де звукова оболонка детермінує "загострення сприйняття семантичних особливостей одиниць, що обігруються" [12, с. 100], внаслідок чого моделюється конотація, наприклад, як етнокультурний компонент звукових дублетів:

А чого я це все згадала? Не Батія чомусь, не Боторія

(Л. Костенко).

Яскраву конотацію породжує звукова гра на ґрунті "розчленування одного слова на два <...> (реальні слова або просто формально окремі компоненти без семантичної і номінативної самостійності)" [14, с. 61]:

Не може бути, щоб його – ніде.

Без нього людям суєтно і сумно.

І я гукаю: – Су-ви-де!..

–...ви де?

– Ви де?.. – Ви де?.. – відгукується Сувид (Л. Костенко).

Звуконаслідувальний ефект фонетичної структури такої поетичної мови майстерно використаний мисткинею для персоніфікації подій, що набувають реальності саме завдяки звуковій грі. О. Тимчук висловлює переконання, що "семантико-стилістична функція цього явища полягає, по-перше, в експериментуванні переважно з формою слова (створення незвичних мовних одиниць у поєднанні з наявністю якихось невиразних асоціацій між змістом вихідної і двох похідних форм, завдяки чому досягається ефект новизни)" [14, с. 61]. І все ж таки про експериментування в цьому випадку, мабуть, не варто говорити, оскільки йдеться всього-на-всього про активізацію одного з різновидів лексем у практиці художньо-естетичного спілкування – про омоніми, а точніше омофони – "слова, що збігаються за вимовою в усіх чи окремих граматичних формах, проте мають різне значення й відмінне графічне зображення" [10, с. 52]. Значущість звукової структури з погляду конотаційних властивостей, безперечно, детермінувала появу навіть відповідного терміна для цієї категорії лексики "фонетичні омоніми" [13, с. 403]. Серед кількох різновидів таких мовних одиниць [3, 122–124; 4, с. 141–142; 6, с. 26; 13, с. 401–403; 15, с. 186–187 та ін.], як показує практика художнього мовлення, особливе зацікавлення поетів ХХ ст. викликають лише ті, що мають вигляд синтаксичної конструкції та однозвучної з нею лексеми й виступають у ролі генератора емоційних нашарувань:

Десь був Дега.

Де? Га?

Дега. Художник. Дивак. Самітник (Л. Костенко).

Тлумачення автором компонентів оказіональної звукової омофонії підсилює конотаційний ефект однозвучних одиниць із різним значенням, що, у свою чергу, посилює комічно-сатиричний ефект (за О. Тараненком – це вияв другої функції гри слів [12, с. 100]). Отже, свідомо, навіть естетично показова гра звуками – це результат креативного мислення автора, творчих зусиль, докладених ним, щоб спочатку повернути увагу до звукової структури лексем (від чого з'являється подивування версифікаційною вправністю) і на цій основі вибудувати нові емоційні та семантичні константи як наслідок індивідуального асоціативного осмислення фонетично вишуканої фігури. Не дивно, що в лінгвостилістиці вже традиційною стала думка: "Зразки гри слів як мовностилістичного засобу здатен створити той, хто добре володіє мовою і має розвинене мовне чуття" [1, с. 148].

Справжні майстри художнього слова для моделювання яскравої звукової палітри своєї поетичної мови часто використовують, окрім поліфонічної тональності слів, паузи, що допомагають увіобразити суголосний інтонаційний малюнок і є додатковим ритмоінтонаційним елементом, котрий породжує не менш яскраві емоційно-семантичні конотації:

Він **божевільний**, | кажуть. || **Божевільний!** ||
 Що ж, | може бути. || Він – | це значить я. ||
Боже – || **вільний** ... ||||
Боже, | я – | **вільний!** ||
 На добраніч, | Свободо моя! || (Л. Костенко).

Цим звуковим повтором із різним інтонаційним статусом змодельована ціла гама почуттів – від невпевненості, майже розгубленості до безмежної радості, що є ознакою прагматичної конотації. О. Тимчук у такому типі поетичної мови логічно вбачає функцію привернення уваги до змісту слова через умисно неправильне етимологізування його внутрішньої форми [14, с. 62], а О. Тараненко зауважує, що "рівень змісту зіставлених одиниць лишається незачепленим або вгадується лише як якийсь невиразні асоціації з чим-небудь" [12, с. 100]. Відтак і третя функція гри слів, за О. Тараненком, безпосередньо стосується породження конотації звуковими засобами, що дозволяє з'ясувати не лише навіщо авторові потрібне таке фоностилістичне маркування, а і яких нових семантичних та естетичних обширів набуває поетична мова в цьому випадку. По суті, Ліна Костенко на фонологічному рівні завдяки потужному асоціативному процесу конотування внаслідок гри однозвучних, не споріднених семантикою лексичних одиниць змушує респондента підсвідомо розвивати додаткові значення за законами лексико-семантичного способу словотворення, суть якого полягає в "переосмисленні значення існуючих у мові старих слів" [6, с. 199]. Щоб зреалізувати авторську ідею, вона прогнозує новий оказіональний зміст саме завдяки особливостям звучання слів. І якщо результати лексико-семантичного способу словотворення в цілому відповідають світобаченню нації і традиційно фіксуються у словниках як наслідок розвитку лексичного шару сучасної української літературної мови, то семантичні та емоційні константи повторюваних фонетичних конструкцій залучають адресатів до участі у творенні яскравої мовної картини світу тільки за авторською моделлю звукової гри. А коли поет ще й додатково тлумачить однозвучні синтаксичні конструкції, використовуючи різну інтонацію, то це ще більше посилює конотацію, а поетична мова є вже процесом напруженого оцінювання самого факту звукової гри. Таке виникнення нових, зазвичай зовсім несподіваних, семантичних та емоційних складників розширює передусім експресивність та естетичні засади української поетичної мови, яка набуває іншого формату, бо пронизана асоціаціями, цікавими й нетрадиційними поворотами художньої думки митця. Відразу зазначимо: конотаційний образ розбурхує уяву читача тільки в момент конкретної мовної ситуації, залишаючись назавжди показником оригінального мислення письменника, ознакою витонченості його ідіостилю.

Не так часто конотацію можуть формувати омофони, що розрізняються в написанні великою та малою буквами:

*Люблю, мов сонце, материнську мову,
Бо рідну кожен люд оберіга.
Грінченко й Даль ведуть у даль чудову.
О словників жага, віків снага! (С. Литвин).*

Звукове зближення власної і загальної назви стало можливим завдяки конотації, що наповнює зміст прізвища передусім семантичними нашаруваннями, метафорично віддзеркалюючи в художньому образі перспективу титанічної праці сподвижника українського Слова. Отже, "гра слів створюється <...> на натяках і напівнатяках" [1, с. 148], тобто на асоціаціях, які виникають завдяки ідентичній чи близькій матеріальній оболонці і є одним із важливих чинників формування семантичних та прагматичних конотації. Потенціал фоностилістичної фігури, де конотацію створює ідентичний звуковий склад одиниць з великими і малими алографами, на наш погляд, до кінця не вичерпаний, очевидно, з огляду на те, що "в українській мові омофони не становлять великої і різноманітної за способом творення групи слів" [10, с. 52] (О. Тараненко взагалі вважає, що "віднесення до омофонії загальної і власної назви <...> неправомірне" [13, с. 403]), як не вичерпані можливості народжувати асоціації завдяки випадковому співзвуччю різних граматичних форм слів (маємо на увазі омоформи), хоч ними користувалися здавна в українській мові для створення життєрадісної тональності:

*Так іноді і ми, як дітвора,
Дурієм, ніде правди діти:
Ведмедикам даєм добра,
А самі плачемо, як діти (Л. Глібов).*

І якщо в байках така конотація – дотепна й водночас весела гра співзвучними словами – логічна й контекстуально мотивована, то в поетичній мові ХХ ст. вона має ознаки соціального характеру різної жанрово-стилістичної спрямованості:

*Ми проба еліти?
Чи сателіти?
<...>
Статисти поступу ми –
чи пальне,
яке колись
добряче пальне?! (Л. Танюк).*

Такий звуковий повтор на ґрунті різної семантики формує передусім конотацію максимального вияву соціально вагової ознаки через, здається, абсолютно неможливу для стилістики мови конструкцію лексичної тавтології. У цьому випадку увиразнюється зв'язок між прямим і переносним значенням слів, досягається афористично-прозорий і водночас надзвичайно переконливий художній план авторської ідеї. Сугестивний образ – це згусток почуттів, що актуалізу-

ється на звуковому рівні через систему конотацій, змодельованих митцем шляхом уведення додаткової, омонімічної, лексеми як об'єкта логічного зосередження думки:

Кінь сказав: "Ти – мужчина, і годі плачу.

Я інакше не міг ... прости.

Я сьогодні по-братськи собою плачу,

Ти ж за них за обох сплати" (Б. Олійник).

Вважаємо, що саме другий компонент такого зіставлення однозвучних граматичних форм конотаційним спектром поглиблює семантичне поле художньої форми комунікації, виконуючи функцію стилістично маркованого семантичного вектора.

В українській поетичній мові яскравий конотаційний ефект може бути змодельований і міжмовною омофонією як елементом звукової гри:

<...> Аморе, амо!

А море, мамо,

а море, мамо, теж не минає

А море, мамо, аморе, амо,

Аморе, амо! А ти єдин (Л. Костенко).

Сміливе рішення використати в українській поетичній мові українські та італійські лексеми, які частково або повністю збігаються за формою, але різняться змістом, вносить потужний експресивний струмінь і є тим кодом, що породжує конотацію, евфонічно адекватну стогону, плачу. Не викликає жодного сумніву, що саме акцентування на звучанні семантично нееквівалентних українських та італійських слів ініціює фонетичну конотацію, яка стає домінуючою стилістичною особливістю, наповнюючи ці конструкції максимальною емоційною енергетикою й уможливаючи гру слів. Майже ідентичним звучанням автор поетичної мови зближує етимологічно не пов'язані між собою синтаксичні конструкції й розвиває нові семантичні зв'язки та асоціації, які, однак, спираються на спільну для обох мов закономірність – евфонію. Однак Л. Костенко – мисткиня, якій під силу схожими вокальними та консонантними візерунками донести до серця кожного і ридання, і вишуканий жарт-усмішку:

Міркуєш, Марку: так то воно так.

А все не так, і ти міркуєш марно (Л. Костенко).

За незвичним поєднанням лексем спостерігаємо гру – своєрідний вербальний танок, коли ритмічно організоване звукове суголосся тавтологічних конструкцій сприймається як дотепний жарт і викликає легку усмішку, породжуючи конотаційний ефект скоромовки. Виявляючи індивідуальні особливості творчого почерку митця, чий поетичний талант позначений високою нотою одухотвореності, така гра є результатом глибокого розуміння конотаційних властивостей фонетичних одиниць і може вважатися грою звуків.

1. Аркушин Г. Л. Словесна гра: форма і зміст (на матеріалі західнополіських говірок). – UKRAJINIK A SOUČASNÁ UKRAJINISTIKA. – Problémy jazyka, literatury a kultury / Sborník článků. – Univerzita Palackého v Olomouci. – Olomouc, 2004. – С.148–151;
2. Булаховський Л. А. Виникнення і розвиток літературних мов // Л. А. Булаховський. Вибр. твори. В 5-ти т. – К., 1975. – Т. 1. – С.321–470;
3. Грипас Н. Я. Омоніми // Сучасна українська літературна мова: Підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін. – К., 2001;
4. Грищенко А. П. Омонімія // Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. А. П. Грищенко. – К., 2002;
5. Дорошенко С. І., Дудик П. С. Вступ до мовознавства: Навчальний посібник. – К., 1974;
6. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. – Ч. 1. – К., 1972;
7. Клочек Г. Поезія Тараса Шевченка "Мені тринадцятий минало..." // Дивослово. – № 3. – 2007. – С.48–53;
8. Костенко Ліна. Вибране. – К., 1989;
9. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К., 2006;
10. Олійник І. С. Омоніми в українській мові // Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1973;
11. Танюк Л. Анкета (поема) // Дивослово. – № 7. – 2008. – С.54–59;
12. Тараненко О. О. Гра слів // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000;
13. Тараненко О. О. Омоніми // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000;
14. Тимчук О. Т. Обігрування структурних елементів слова як семантико-стилістичне явище (морфеміка і словотворення) // Мовознавство. – 2001. – № 2. – С.54–62;
15. Ющук І. П. Українська мова. – К., 2004.

ГРАМАТИКА

Ірина Козленко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ БАЗОВИХ ТЕРМІНІВ СУЧАСНОЇ МОРФОЛОГІЇ

Морфологія як самостійна дисципліна виокремилася з синтаксису в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. У той час основна увага мовознавців була зосереджена на словозміні, тому морфемі розглядали переважно як формальні показники словоформ (О. Востоков, П. Фортунатов, О. Пешковський, В. Богородицький), пізніше – як будівельні компоненти слова (М. Греч, В. Виноградов, М. Жовтобрюх, О. Земська, І. Ковалик, М. Шанський).

Протягом ХХ ст. у процесі подальшого нагромадження та осмислення мовних фактів, усвідомлення мови як цілісної системи зі своєю структурою, а саме – мовними одиницями й тими відношеннями, які їх зв'язують, були розбудовані теоретичні та методологічні положення мовознавчих наук. Це стало підґрунтям для виокремлення словотвору (50–60 рр. ХХ ст.), а в кінці ХХ ст. морфеміки як особливих розділів граматики (J. Norecký, K. Kowalik, O. Герд, В. Горпинич, Н. Клименко).

Сучасна граматика, по-перше, має бути адекватною граматичному ладу мови, тобто відтворювати у своїх правилах і законах об'єктивні закономірності формальної будови мови; по-друге,

Що ж до предмету дослідження, то в кожного з розділів він різний:

- у морфеміці – це морфема (морф) як мінімальна знакова одиниця, а також морфемна структура слова як немінімальна комплексна одиниця;
- у словотворі – це похідне (і лише похідне!) слово в аспекті його словотвірної структури як основна одиниця і як компонент комплексних одиниць словотвору; система словотвірних типів і словотвірних гнізд, побудованих за певними законами на базі моделей і зразків, наявних у мові;
- у парадигматиці – це граматичні категорії та граматичні значення слів певної частини мови, парадигматична структура українського слова.

Принциповим також є з'ясування сутності й розрізнення різних видів аналізу слова – морфемного, словотвірного та парадигматичного.

Завданням морфемного аналізу є виокремлення всіх мінімальних значеннєвих частин слова – морфем (морфів): *роз-шчедр-и-ти-є-с'а* [11, с. 206; 5, с. 157–160] та їхня структурно-семантична характеристика. Завданням словотвірного аналізу є встановлення мотиваційних відношень та з'ясування способу творення похідного слова як представника певного словотвірного типу шляхом поділу його на твірну основу і словотвірний формант: [роз-] + [шчедр-] + [-и-] (-ти-є-) + [-с'а] або ТО [-шчедр-] + СФ [роз-...-и-...-с'а]. Завданням парадигматичного аналізу є встановлення парадигматичної структури слова в термінах словозмінної основи та флексії: {*розшчедри-(-ти-є-)-є-є-,-л-а,-л-о,-л-и; '-є-у,-є-иш...)-с'а*} в межах різних типів парадигм та частиномовної характеристики слова за граматичними значеннями і граматичними категоріями.

Підґрунтям утрадиційненої послідовності розділів – "Морфеміка", "Словотвір", "Парадигматика" (і, відповідно, видів аналізу слова) – є погляд, згідно з яким словотвірний і парадигматичний (у традиційних термінах – морфологічний) аналіз спирається на отримані в результаті морфемного аналізу факти, тобто словотвірному і парадигматичному аналізу має передувати поділ слова на морфемі. Концептуально-теоретична розбудова морфеміки, словотвору та парадигматики, з одного боку, й системний опис слів як результат трьох видів аналізу – з другого, на думку В. Лопатіна, "об'єктивно, усім своїм змістом, змушує рішуче переглянути цей традиційний погляд" [6, с. 26]. Принциповим є положення про необхідність логічної, адекватної онтологічним та операційним одиницям упорядкованість основних понять відповідних розділів морфології.

Зокрема, для окреслення понятійної бази кожного розділу необхідно чітко визначити такі поняття: морфема – словотвірний формант; закінчення (морфема) – флексія (словозмінний формант); основа – твірна основа – словозмінна основа; морфема//морф (аломорф) – основа//основоформа – слово//словоформа; значення морфем – значення словотвірного форманта – значення словозмінного форманта.

Морфема – словотвірний формант

Мета словотвірного аналізу – встановити словотвірну структуру слова в термінах "твірна основа" + "словотвірний формант". Так, за Словником української мови *снігування* 'зберігання овочів із використанням снігу' безпосередньо співвідноситься зі словом *сніг*, а отже, словотвірна структура слова така: [-с'н'іг-] + [-уван'н'-] (-а). Так само у словах *привілейований* ← *привілей-* + *-ован-(уй)* (є *шифр-ува-* + *-н-* → *шифр-ова-н-уй*, але немає **привілей-ува-* + *-н-*) Зі словотвірного погляду комплекси **-уван'н'-**, **-ован-** є словотвірними формантами, оскільки немає інших слів-мотиваторів.

Завданням морфеміки є визначення морфемного статусу цих (і подібних) сегментів. Так, існує потенційна можливість утворення дієслова [-с'н'іг-] + [-ува-] (-ти-∅) 'укладати/збирати сніг', подібно до [-скирт-] + [-ува-] (-ти-∅) 'укладати в скирти сіно, солону'. У похідному слові *снігування*, подібно до *емалювання*, *консервування*, *скиртування*, виразним є значення 'опредметнена дія'. Морфемний аналіз має враховувати не тільки безпосередні словотвірні зв'язки між твірним та похідним словом, а й повторюваність морфем//морфів у структурно однакових словах (словоформах) із тим самим словотвірним значенням. З урахуванням цього морфемна подільність названих слів така: *с'н'іг-ува-н'н'-а* (бо *скирт-* + *-ува-* → *скирт-ува-* + *-н'н'-а*); *привілей-ова-н-уй* (бо *шифр-ува-* + *-н-* → *шифр-ова-н-уй*; *мал'-ува-* + *-н-* → *мал'-ова-н-уй*); *при-стос-ов-н-иц-тв-о* (бо *ударник-* + *-ств-* → *удар-н-ик/ц-тв-о* [← *ударн-(уй)* + *-ик-* ← *удар-* + *-н-* ← *удар-и-(ти-∅)* + *-∅-*). Різні підходи до морфемної структури слова – "словотвірний" і "морфемний" – фіксують "Морфемний аналіз: словник-довідник" І. Яценка [21, с. 246, 147, 158] та "Словник українських морфем" Л. Полюги [13, с. 270].

Черезступеневий словотвір – поширене явище в українській мові. Неутворені, потенційні слова, на думку Г. Винокура, "могли б бути, якби того захотіла історична випадковість" [2, с. 15].

У результаті словотвірного аналізу виділяється твірна основа і словотвірний формант, що формально може збігатися з морфемою, однак досить часто є комплексом кількох морфем (не лише префікса

і суфікса, суфікса і постфікса, а й двох суфіксів). Одиницями, які виокремлюються в результаті морфемного аналізу, є морфеми (морфи) як складові слів (словоформ) – основ і словотвірних формантів:

Словотвірний аналіз слів	Морфемний аналіз слів
<i>с'н'іє- + -уван'н'(-а) привілей- + -ован(-ий) при-стос-ов- + -ництв(-о)</i>	<i>с'н'іє-ува-н'н'-а привілей-ова-н-ий при-стос-ов-н-ицтв-о</i>

Така логіка морфемного аналізу частково підтверджується, по-перше, похідними, утвореними префіксально-суфіксальним, префіксально-постфіксальним, суфіксально-постфіксальним та префіксально-суфіксально-постфіксальним способами, що мають єдиний словотвірний формант, який розкладається на кілька морфем: *перед-гір-й-а, під-гір-й-а, на-жарт-ува-ти-є-с'а, на-чит-а-ти-є-с'а, колос-и-ти-є-с'а, кушч-и-ти-є-с'а, л'ін-и-ти-є-с'а, родич-а-ти-є-с'а, скуп-и-ти-є-с'а, за-пізн-и-ти-є-с'а, з-банкрут-и-ти-є-с'а, на-с'міл-и-ти-є-с'а, при-лун-и-ти-є-с'а, при-пізн-и-ти-є-с'а, роз-погод-и-ти-є-с'а, у-самітн-и-ти-є-с'а*.

По-друге – словами з фразеологічною семантикою або переносним значенням типу *вишуканість, насобачитися, переборщити* і под., у яких значення кореневих морфем безпосередньо не співвідносяться з денотатом, а словотвірне значення афіксальних морфем не встановлюється шляхом співвіднесення похідного з твірним (*собак-а – на-собач-и-ти-є-с'а, борщ-є – пере-борщ-и-ти-є-с'а*). У подібних словах афіксам зазвичай приписують значення, властиве їм у системі мови.

Закінчення (морфема) – флексія (словозмінний формант)

Так само частково збігаються, але є принципово різними одиницями закінчення (морфема) як одиниця морфеміки та флексія (словозмінний формант) як одиниця парадигматики.

У кінці XIX – на початку XX ст. терміни 'закінчення' і 'флексія' чітко диференціювали: закінчення – це частина слова, що змінюється, а флексія – це словозміна. В. Богородицький застерігав: "Через приєднання до основи закінчень, що змінюються, виходить у мові *словозміна* чи *флексія*... Іноді в граматичних описах і самі закінчення, що приєднуються до основи, називаються флексіями, але це не зовсім точно застосування терміна" [1, с. 93].

У сучасній теоретичній граматиці посилилися розбіжності щодо обсягу цих понять – і в плані змісту, і в плані структурно-формальному (Т. Булигіна, Є. Клобуков, Н. Ільїна, Ю. Маслов, І. Милославський, М. Панов, М. Трубецької, Р. Якобсон, Н. Янко-Триницька) [9, с. 14–24].

Є підстави розрізняти поняття 'закінчення' і 'флексія' як одиниці, якими оперують у морфеміці й парадигматиці. Розмежування термінів закінчення як одиниця морфеміки і флексія як одиниця парадигматики, що позначають одиниці різних підсистем, цілком умотивоване, оскільки морфеміка розглядає мінімальні щодо форми одиниці морфемної структури слова – морфемі, при цьому кінцева морфема – закінчення – "закінчує" слово, займає абсолютно кінцеву позицію в морфемній структурі типового слова. Натомість парадигматика розглядає одиниці іншого – словозмінного (флексійного) – порядку, які з погляду морфеміки можуть бути як мінімальними, так і немінимальними (основа і флексія):

Парадигматичний аналіз		Морфемний аналіз					
Основа	Словозмінний формант (флексія: суфікс + закінчення)		P _v	R _v	S _v	Z _v	Pf _v
уми-ва-...-с'а	-ти-	-ø-	у	ми	ва	ти	ø – с'а
	-в-	-ø-	у	ми	ва	в	ø – с'а
	-л-	-а-, -о-, -и-	у	ми	ва	л	а – с'а
	-й-	-у-...-ут'-	у	ми	ва	й	у – с'а
	-ти-	-му-...-мут'-	у	ми	ва	ти	му – с'а
	-й-	-ø-, -мо-, -те-	у	ми	ва	й	ø – с'а

Основа – твірна основа – словозмінна основа

Поняття основи, подібно до слова, використовують і в морфеміці, й у словотворі, й у морфології (парадигматиці).

Таке функціонально різне використання основи слова викликає різнобій у поглядах на її онтологічну суть та гносеологічні аспекти дослідження. Зокрема, прийнято вважати, що поняття основи, використовуване трьома дисциплінами, є омонімічними, а тому пропонується розмежовувати їх як три різні, позначувані трьома різними термінами, значення яких розкривається у процесі використання, наприклад, у слові *переписала* можна виділити три основи: *переписал-* – основа словозміни, *переписа-* – основа формозміни, *писа-* основа словотвору.

У слов'янських мовах основа відіграє значно більшу роль у словозмінних і словотвірних процесах, ніж морфема. За словами О. Реформатського, основа "ніби заступає слово в його граматичній характеристиці" [14, с. 76]. Саме тому основа є відносно самостійною одиницею, причому центральною для парадигматики та словотвору. Адже зі словозмінного погляду пари слів *ходити* і *відпровадити* або *якість* і *злість* мають – безвідносно до їхньої морфемної подільності – однакові словозмінні й однакові морфонологічні особливості в основах:

<i>ход-и-ти-ø</i>	<i>від-про-вад-и-ти-ø</i>	<i>йакіс'м'-ø</i>	<i>зл'-іс'м'-ø</i>
<i>ходж-(и-#)-ø-у</i>	<i>від-про-вадж-(и-#)-ø-у</i>	<i>йакос'м'-і</i>	<i>зл-ос'м'-і</i>
<i>ход-(и-#)-ø-иш...</i>	<i>від-про-вад-(и-#)-ø-иш...</i>	<i>йакос'м'-і</i>	<i>зл-ос'м'-і</i>
<i>ход'-(и-#)-ø-ат'</i>	<i>від-про-вад'-(и-#)-ø-ат'</i>	<i>йакіс'м'-ø</i>	<i>зл'-іс'м'-ø</i>
		<i>йакіс'м'-у</i>	<i>зл'-іс'м'-у</i>
		<i>йакос'м'-і</i>	<i>зл-ос'м'-і</i>
		<i>йакіс'м'-ø</i>	<i>зл'-іс'м'-ø</i>

Так само зі словотвірного погляду не є принциповим морфемний склад основи: *йакіс'м'-ø* → *йакіс(м' – #)-н-ий* і *зл'-іс'м'-ø* → *зл'-іс(м' – #)-н-ий*. Тому і парадигматика, і словотвір оперують цілісною одиницею – основою. Для обох цих розділів байдуже морфемно подільною чи морфемно неподільною вона є. У морфеміці, навпаки, основа цікава саме з погляду її подільності (*ход-и-ти-ø*, *хор-о-вод-и-ти-ø*, *зл'-іс'м'-ø*) чи неподільності (*йакіс'м'-ø*, *мис-ø*, *так*) на "живі" морфемі.

У слові як онтологічній одиниці може бути і є лише одна основа, репрезентантом якої є один із її варіантів, що обирається довільно або відповідно до певних принципів [17, с. 73–77]. Основа є предметом дослідження і парадигматики (словозмінні основоформи), і словотвору (похідна і твірна основи), і морфеміки (частина слова без закінчення = лексична основа): *ход-и-ти-ø* → у словозміні: *ходж#(-ø-у)*, *ход#(-ø-иш...)*, *ход#(-ø-ат')*, *ход-и(-в-ø, -л-а...-л-и)*, *ход-и(-ти-му...-мут')*; в морфеміці: *ход-и(-ти-ø)*. Онтологічно словозмінна основа – це основа, яка реалізується у словоформах однієї лексеми: **-р'ік-, -рок-, -роц'-** (14 словоформ типового іменника – 14 основоформ).

У словотворі твірна і похідна основи: *ходи-ти-ø* → **хол/ід-(и – #)-ø-ø**, **ход/ід'-(и – #)-ін'н'-а**, **ход/ід'-(и – #)-б-а**, **ход-(и – #)-ок-ø** онтологічно також дві різні основи, які, відповідно до логічної упорядкованості понять твірне слово – твірна основа, похідне слово – похідна основа, властиві різним словам – слову твірному і слову похідному. Основа в основі (твірна основа в похідній) – неможлива, це умовність, яка допускається лінгвістами у процесі дослідження основи в аспекті її похідності.

Морфема//морф (аломорф) – основа//основоформа – слово//словоформа

Сучасні нормативні граматики не завжди послідовно дотримуються дихотомії парадигматичних (нелінійних) і синтагматичних (лінійних) одиниць. Коректність викладу матеріалу передбачає, поперше, послідовне розмежування інваріантних (абстрактних) і варіантних (конкретних) одиниць: слово//словоформа, морфема//морф, основа//основоформа; по-друге, унормування та уніфікацію цих одиниць у відповідних одиницях плану вираження: планом вираження парадигматичних одиниць є морфонема, синтагматичних – фонема.

Інваріантні та варіантні одиниці більш-менш послідовно розрізняють й оперують відповідними цим одиницям термінами в морфеміці: морфема//морф (аломорф) та в парадигматиці: слово//словоформа. Визначені також принципи, відповідно до яких отожднюються словоформи одного слова й морфи однієї морфемі та систематизуються парадигми слів і парадигми морфем.

Основа виділяється у слові й конституюється морфемами (або однією морфемою), і тому, подібно до слова й морфемі, підлягає загальним закономірностям теорії інваріантності/варіантності. Це, у свою чергу, передбачає уведення понять і термінів на позначення дихотомії одиниць – основа як емічна одиниця й основа як етична одиниця – основоформа, які, незважаючи на їхнє практичне уживання й використання, ні в сучасній морфеміці, ні в парадигматиці послідовно не розрізняють.

Основа-інваріант – це певна абстракція, що є результатом осмислення, узагальнення та об'єднання об'єктивних загальних властивостей конкретних основоформ-варіантів. Основа та основоформи репрезентують різні вияви тієї самої сутності: основа – абстрактної, основоформи – конкретної. Основа, реалізуючись у конкретних основоформах, може змінювати і змінює свою форму, актуалізуючи при цьому потенційно закладений у ній зміст:

Основа		Основоформи		
План значення	План вираження		План значення	План вираження
'вік'	-моло $\left\{ \begin{array}{l} \text{Д} \\ \text{Д}' \\ \text{Д'Д}' \end{array} \right\}$ -	О _{Ф1} О _{Ф2} О _{Ф3} О _{Ф4}	'вік' 'вік' 'вік' 'вік'	-молод- (-ий) -молод- (-ого, -ому...) -молод'- (-і) -молод'д'- (-у)

Основа як інваріантна одиниця репрезентує всю множину основоформ, узагальнюючи те спільне, що в них є: константність інваріантного значення, що цементує слово як єдність словоформ, виражає категорійну семантику і віднесеність слова до певної частини мови: *мудр-ий* → прикметник, *мудр'і-ти-ø*, *мудри-ти-ø* → дієслово, *мудр'іст'-ø* → іменник, *мудро* → прислівник. Основоформа як варіантна одиниця містить те особливе, індивідуальне, що є лише в ній, порівняно з іншими основоформами, з якими вона пов'язана через свої інваріантні властивості (*мудри-ти-ø*, *мудр'и-ø-у*, *мудр#-ø-иш...*). Основоформи зберігають інваріантне лексичне значення, категорійну семантику і віднесеність до певної частини мови, але при цьому кожна основоформа містить конкретну інформацію, влас-

не, інформацію про граматичну позицію в парадигмі слова (*мудри* → Inf., мин. час; *мудр'#-* → 1 ос. одн., 3 ос. мн. немин.час, 1 і 2 ос. мн. наказ. сп.; *мудр#-* → усі інші позиції).

Зважаючи на це, суперечку граматистів про кількість основ в українському дієслові можна розв'язати, якщо розмежовувати основу слова та її варіантну контекстну реалізацію – основу словоформи, тобто основоформу.

Відповідно до сучасного розуміння мовної системи, мовної структури, одиниць мови як таких, що характеризуються інваріантно/варіантною сутністю, більш переконливою та аргументованою є концепція тих лінгвістів, які обстоюють одноосновність будь-якого слова взагалі, дієслівного зокрема (Т. Булигіна, Д. Ворт, В. Кодухов, О. Кржижкова, Т. Лайтнер, Т. Ломтев, В. Лопатін, Ф. Папп, С. Толстая, М. Халле, Р. Якобсон, Н. Янко-Триницька). У слові може бути тільки одна основа, яка не існує як дещо предметно реальне. Реальними є її основоформи, яких, справді, може бути дві і більше. Так, М. Моль у російських дієсловах на графемному рівні виділяє 1–5, а на фонемному – 2–6 варіантів основи [10, с. 77–83]. Має рацію Є. Клобуков, стверджуючи, що "незадовільність усталеної методики вивчення дієслівної структури стане очевидною, якщо згадати той курйозний факт, що морфологічна класифікація <...> дієслова базується на визнанні існування кількох різних основ того самого дієслова, хоч це явно суперечить положенню, яке не викликає сумнівів, про те, що різні основи властиві різним словам" [5, с. 146].

У дієслові, як і в іменнику та прикметнику, у площині інваріантності є лише одна основа, що в дієслівних словоформах реалізується в основоформах. Визнання двох основ дієслова – неминулого і минулого часу – є даниною історичній морфології (дискусійним питанням у парадигматиці залишається віднесеність формозмінних суфіксів – до основи чи до флексії). Разом із тим внутрішня складність основи, її компонентів – це окрема проблема, яка розв'язується лінгвістами по-різному, і саме вона є предметом розгляду в морфеміці. Так, загальноприйнятим є поділ словоформ *зна-ти*, *пи-ти*, *чит-а-ти*, *вар-и-ти*, хоч обґрунтовуються й інші морфемні сегментації *зн-а-ти*, *п-и-ти* (О. Реформатський); *чита-ти*, *вари-ти* (В. Лопатін).

Значення морфемі – значення словозмінного форманта – значення словотвірного форманта

Словозмінний формант (флексема) – це афікс (закінчення) або комплекс афіксів (суфікс + закінчення, префікс + суфікс + закінчення), за допомогою яких утворюється словоформа. Словозмінний формант оформляє словоформи іменних та дієслівних частин мови. Закінчення іменників і прикметників виконують словозмінну функцію

і є виразниками розчленованого граматичного значення (роду, числа, відмінка): *ден'-ø* – 'Н./Зн. одн. чол. рід', *дн'-а* – 'Р. одн.', *дн'-і* – 'Н./Зн. мн.'; *сосн-ов-ий* – 'чол. рід, Н./Зн. одн.', *сосн-ов-ому* – 'чол./середн. рід, Д./М. одн.', *сосн-ов-ими* – 'чол. рід, О. мн.'. Дієслова мають більш розгалужену систему форм, що склалася історично: форми інфінітива, форми неминувих (теперішнього та майбутнього) часів, форми минулого часу, форми наказового та умовного способу. Показником форми слова є відповідний суфікс (його називають формотвірний, точніше було б – формозмінний), який, на відміну від закінчення, виражає нерозчленоване граматичне значення:

Основа	Флексема	
	Суфікс	закінчення
	ГЗ 'час' / 'спосіб'	ГЗ 'особа / рід і число'
зн-а-	-ти- 'інфінітивність' -в- 'минулий час' -л- 'минулий час' -й₁- 'неминулий час' -й₁- 'неминулий час' -й₂- 'наказовий спосіб' -й₂- 'наказовий спосіб'	-ø 'неозначена особа і число' [12, с. 87, 90–94, 193–194] -ø, -а, -о 'рід + одн.' -и 'множина' -у, -еш, -е 'особа + одн.' -емо, -ете, -ут' 'особа + мн.' -ø, -те 'особа + одн.' -мо 'особа + мн.'

Морфемно-словозмінний і морфемно-словотвірний статус сегментів, що з'являються у словоформах окремих іменників: *мат'-ірй-у*, *мат'-ер'-і*; *неб'-ес-а*, *слов'-ес-а*; *ім'-ен-а*, *ім'-ен'-і*; *тел'-ат-а*, *тел'-ат'-і* та прикметників: *зелен'-іш-ий*, *най-зелен'-іш-ий*; *мил'-іш-ий*, *най-мил'-іш-ий* не є однозначним і має бути предметом подальшого осмислення. На наш погляд, *-ес-* у словах *неб'-ес-а*, *слов'-ес-а* виконує словотвірну функцію і має не граматичне значення множини (*слов-о* – *слов-а*), а словотвірне значення 'збірність'. Інші сегменти (*ірй*, *ер'*, *ен*, *ен'*, *ат*, *ат'*) не виражають граматичного значення, вони виконують морфологічну функцію, зокрема подовжуючи односкладовий корінь, і в такий спосіб увиразнюють його значення: *мат'/ірй-у*, *мат'/ер'-і*; *ім'/ен-а*, *ім'/ен'-і*, *тел'/ат-а*, *тел'/ат'-і*. Форми вищого і найвищого ступенів порівняння традиційно вважають формами одного слова, а отже, словозмінний формант якісних прикметників є дво- (*зелен'-іш-ий*, *мил'-іш-ий*) і триморфемним (*най-зелен'-іш-ий*, *най-мил'-іш-ий*), компоненти якого виражають нерозчленовану семантику вищого (суфікс), найвищого (префікс) ступенів та розчленовану семантику роду, числа, відмінка (закінчення).

Словотвірний формант – це афікс або комплекс афіксів (конфікс: префікс + суфікс, префікс + постфікс, суфікс + постфікс, префікс + суфікс + постфікс, суфікс + суфікс), за допомогою якого утворюється нове слово. Словотвірний формант мінімальний, коли збігається з однією морфемою. У такому разі, виконуючи словотвірну функцію, він є виразником словотвірного значення: *перед-ден'-ø*, *перед-захист-ø* – 'передування чому-н.', *сосн-ов-ий*, *степ-ов-ий* – 'загальна відносність'.

Функціональна єдність немінімальних словотвірних формантів є безсумнівною: *при-береж-н-ий*, *до-будити-ø-с'а*, *гад'уч-и-ти-ø-с'а*, *роз-погод-и-ти-ø-с'а*. Однак не можна погодитися, що конфікс має єдине неподільне значення [4, с. 24]. Компоненти конфікса виражають кожен свій елемент значення. Посткореневий компонент містить категорійне значення і загальне словотвірне значення. Препозитивний компонент форманта модифікує загальне значення слова:

Похідне слово	Суфіксальний компонент -ø-	Префіксальний компонент
<i>над-бережж-ø-а</i> <i>при-бережж-ø-а</i> <i>уз-бережж-ø-а</i>	категорійне значення – 'предметність' словотвірне значення – 'простір'	локалізація простору: над- – 'вище чого-н.' при- – 'недалеко від чого-н.' уз- – 'вздож чого-н.'

Інша річ, що, з одного боку, значення компонентів змінюється не лише у складі конфікса, а й у випадках власне префіксації залежно від мікроконтексту слова чи макроконтексту речення; з другого – звукується кількість реалізованих значень компонентів конфікса порівняно з окремо взятими афіксами, що цілком законномірно з огляду на "узгоджуваність" їхніх значень у межах слова [19, с. 253].

Словозміні й словотвірні морфемні розрізняються також своїми семантичними структурами. Семантична структура словозмінних закінчень – це ієрархічно упорядкована єдність граем, кількість яких чітко визначена для кожної частини мови. Семантична структура словотвірних афіксів – це ієрархічно упорядкована єдність сем, кількість яких у сучасній морфології ще не встановлена.

Найчастіше значення афіксальних морфем ототожнюється зі словотвірним значенням (СЗ) – загальним, яке є категорійним значенням похідних одного словотвірного типу, напр. 'однократність' (*зр'ук-ну-ти-ø*, *крик-ну-ти-ø*, *стук-ну-ти-ø*). У межах загального словотвірного значення виділяють часткові словотвірні значення. Так, загальне СЗ **-ец'** – 'особа – носій процесуальної ознаки' містить часткові СЗ 'особа за професією' (*законодав-ец'-ø*, *крав-ец'-ø*, *продав-ец'-ø*) і 'особа за видом заняття' (*позикодав-ец'-ø*, *покуп-ец'-ø*) [18, с. 621; 15, с. 135]. У такому випадку словотвірне значення – це семантичне відношен-

ня між похідною і твірною основою (або похідним і твірним словами) певної частини мови. Однак те саме словотвірне значення, виражене тим самим формантом, можливе й на базі інших твірних основ: СЗ 'особа за професією' (*пут'ій-ец'-ø*, *депов-ец'-ø*), 'особа за родом діяльності' (*службов-ец'-ø*, *ур'адов-ец'-ø*); або **-ств-** зі СЗ 'абстрактність' (*лукав-ств-о*, *фарисей-ств-о* і *автор-ств-о*, *критик-ан/ств-о*). Крім того, значення морфем як самостійного словотвірного форманта і як компонента словотвірного форманта звичайно є тотожними: **-й-** 'місце, простір' рос. *при-мор-й-е*, *под-земел'-й-е* і *зимов-й-е*, *низов-й-е* [7, с. 71–78]; *верхів-й-а*, *низов-й-а* і *за-гір-й-а*.

За В. Лопатиним та І. Улухановим, значення афіксів, тотожних за фонемним вираженням і значенням, які входять до різних словотвірних типів, є інваріантом їхніх словотвірних значень. А тому, на їхню думку, центральним завданням словника афіксальних морфем є з'ясування спільних значень афіксальних морфем, із чітким розмежуванням значення морфем і значення словотвірного типу [7, с. 71–72]. Можна частково погодитися з цим, але афікс у слові може й не виконувати словотвірної функції, а тому не має словотвірного значення взагалі (*кр'іп-ак-ø*, *хлоп-ец'-ø*) або словотвірне значення у слові не актуалізоване (*глад-ац'-к-ий*, *тк-ац'-тв-о*). Проте їхнє значення як морфем має бути встановлене у словнику афіксальних морфем, оскільки значення тут, як справедливо було зазначено, є сферою існування морфем як одиниці мови, й, на наше переконання, "несловотвірні" морфи мають інваріантний компонент значення [20, с. 18].

У такому разі можна припустити, що словотвірні й несловотвірні значення складають основу багатозначності морфем, якщо вони пов'язані між собою спільними інваріантними семами. Так, наприклад, спільними для морфів однієї морфемі з вихідним морфом **-ец'-** є такі інваріантні семи: категорійна сема 'предметність', інтегральні семи 'особа' і 'чоловіча стать':

-ец'¹- 'предметність, особа, чоловіча стать'

СЗ 1. 'особа – носій процесуальної ознаки'

(*продав-ец'-ø*, *покуп-ец'-ø*, *зна-в/ец'-ø*, *себел'уб-ец'-ø*).

СЗ 2. 'особа – носій атрибутивної ознаки'

(*с'мілив-ец'-ø*, *лукав-ец'-ø*, *кучер'ав-ец'-ø*).

СЗ 3. 'особа – носій предметної ознаки'

(*україн-ец'-ø*, *стаханов-ец'-ø*, *народ-ов/ец'-ø*).

3 4. 'особа – чоловіча стать'

(*хлоп-ец'-ø*).

Морфема актуалізує своє значення в контексті слова: *студент-ств-о* 'збірність', *граф-ств-о* 'місце', *автор-ств-о* 'абстрактне поняття'. Однак на цій підставі не можна стверджувати, що вона не має самостійного значення в системі мови. Слушною є думка І. Милославського, що "самостійне значення і самостійне вживання – речі різні", "не визнавати самостійного значення морфеми, значить заперечувати саме існування цієї одиниці у структурі мови" [8, с. 4–5]. Морфема як одиниця мови існує у свідомості мовців, які, як правило, легко поділяють слова на морфеми і приписують їм значення. Виокремившись зі слова, морфема набуває певної автономності не лише у плані вираження, а й у плані значення. Як двобічна одиниця морфема повинна мати і має самостійне значення в системі мови, свідченням чого є мовотворчість дітей (*гуд-ун-ø* подібно до *плакс-ун-ø* (приклад Н. Клименко); *кус'-н'-а=кухня* подібно до *прал'-н'-а*; *козач-н'-ак-ø* 'збірне' до *козачок-ø* 'жучок') і сам процес творення нових слів із наявних у мові морфем із тим значенням, яке вони мають у системі мови (*антикварн-о*, *бузков-іс'т'м'-ø*, *до-смерт-н-ий* у М. Вінграновського; *дурен-ств-о*, *спечален'-іс'т'м'-ø* у Д. Павличка; *доц'віта-н'н'-а* в Ю. Андруховича тощо).

1. *Богородицкий В. А.* Общий курс русской грамматики. – М.; Л., 1935; 2. *Винокур Г. О.* Маяковский – новатор языка. – М., 1943; 3. *Вихованець І., Городенська К.* Теоретична морфологія української мови. – К., 2004; 4. *Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А.* Словотвірна морфеміка сучасної української мови. – К., 1998; 5. *Клобуков Е. В.* Структура русского глагольного слова и принципы морфемного членения // Славянская филология. – Вып. 9. – М., 1973; 6. *Лопатин В. В.* Русская словообразовательная морфеміка. – М., 1977; 7. *Лопатин В. В., Улуханов И. С.* Мотивированное слово в описательной грамматике и в словаре служебных морфем // Слово в грамматике и словаре. – М., 1984; 8. *Милославский И. Г.* Вопросы словообразовательного синтеза. – М., 1980; 9. *Милославский И. Г.* Морфологические категории современного русского литературного языка. – М., 1981; 10. *Miroslav Moll.* K dvoukmenové teorii výstavby tvarů ruských sloves // Československá rusistika. – 1968. – Вип. XIII. – № 2; 11. *Муравицька М. П.* Система дієвідмінювання // Морфемна структура слова. – К., 1979; 12. *Овсянко-Куликовський Д. Н.* Синтаксис русского языка. – СПб, 1912; 13. *Полюга Л. М.* Словник українських морфем. – Львів, 2001; 14. *Реформатський А. А.* Аглютинація і фузія як дві тенденції граматического строєння слова // Морфологічєская типологія і проблема класифікації языків. – М.; Л., 1965; 15. *Русская грамматика.* – М., 1980. – Т. 1; 16. *Смирницкий А. И.* Лексикология английского языка. – М., 1956; 17. *Толстая С. М.* Морфология в структуре славянских языков. – М., 1998; 18. *Українська мова.* Енциклопедія. – К., 2004; 19. *Шуба П. П.* О компонентах конфикса в русском языке // Развитие современного русского языка. 1972. – М., 1975; 20. *Янко-Труницкая Н. А.* Словообразовательная структура и морфемный состав слова // Актуальные проблемы русского словообразования. – Самарканд, 1972; 21. *Яценко І. Т.* Морфемний аналіз. Словник-довідник: У 2 т. – Т. 2. – К., 1981.

ГРАМАТИЧНИЙ СТАТУС СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Словосполучення є одним із фундаментальних і водночас найбільш суперечливих понять у вітчизняній теорії синтаксису.

Фундаментальність словосполучення для синтаксису як науки полягає в тому, що перше тісно пов'язане з предметною сферою останнього: синтаксис вивчає закони сполучуваності слів, інакше кажучи, закони складання слів, поєднання слів – словоскладання, словопоєднання, врешті – словосполучення, отже, закони словосполучення. Звідси – основне завдання синтаксису полягає в з'ясуванні того, як поєднуються слова. Поєднання слів здійснюються в процесі спілкування і для спілкування людей: слова реалізують свою сполучуваність у комунікативній мовній одиниці – реченні. Отже, закономірності словопоєднання (предмет синтаксису) виявляються в реченні (в об'єкті синтаксису, синтаксичній одиниці).

Однак у синтаксичній науці простежується перехід від вектора **як?** (як сполучаються слова) до вектора **що?** (що таке сполучення слів). У вітчизняній граматиці матеріальний репрезентант поєднання слів прийнято називати словосполученням. У цьому плані **словосполучення – частина речення, виділена для аналізу його структурних, функціональних особливостей, тобто фрагмент речення, який утворюється й функціонує у його складі.**

Таке трактування словосполучення має давні традиції, що розроблялися не одне століття. Ще до введення в науковий обіг самого терміна "словосполучення" зміст синтаксичних описів зводився до правил побудови сполук слів. Перша відома спеціальна праця, присвячена синтаксису (Аполлоній Дискол, Давня Греція), містила відомості саме про зв'язки слів. В античних латинських граматиках (зокрема в трактаті Варрона "Про латинську мову") визначається одна зі сторін мови, що показує, як слова "розумно сполучаючись, між собою, виражають думку" [1, с. 80].

Системний огляд сполучень слів здійснює в синтаксичному розділі "Російської граматики" М. Ломоносов. Учений дав цьому розділу (настанові 6) і відповідну назву – "Про складання частин слова" (тобто частин мови) [21, с. 554].

Пізніше "складання слів" стане поняттєвою базою для нового, питомого, терміна на позначення синтаксичної науки – "словосочинение" (словоскладання). Так називають синтаксис О. Востоков [11, с. 219], Я. Головацький [14, с. 2], М. Осадца [23, с. 181]. О. Востоков у перше вживає і термін "словосполучення". Позиція вченого щодо предмета синтаксису суголосна з попередніми граматиками (за Вос-

токовим, словоскладання показує "правила, за якими поєднувати слід слова в мовленні" [11, с. 219]). Словосполучення з погляду законів поєднання слів розглядав також Ф. Буслаєв: "<...> закони сполучення слів викладаються в синтаксисі" [6, с. 4]. Учений опис форм і типів словосполучень включив у вчення про члени речення з метою характеристики його структури.

Окремий етап у розробці теорії словосполучення становлять праці П. Фортунатова. Учений назвав словосполученням "те ціле за значенням, яке утворюється поєднанням одного повного слова (не частки) з іншим повним словом, буде це вираженням цілого психологічного судження чи вираженням його частини" [32, с. 451]. Фортунатов уперше чітко окреслює межі існування словосполучення: воно існує у складі речення: або у формі речення (коли ця сполука одного слова з іншим виражає "ціле психологічне судження" = предикативна сполука), або у формі його частини.

Вивчення структурних компонентів речення здійснювалося на базі предикативних і непередикативних словосполучень: "Учення про речення, з одного боку, учення про словосполучення, з другого – мають своїм завданням дослідити всі елементи, що входять до складу речення: перше з названих учень зосереджується на закінчених словосполученнях, друге на словосполученнях незакінчених" [34, с. 276].

До словосполучень, окрім підрядних, стали відносити сурядні сполуки ("словосполучення поділяються на однорідні (із сурядним зв'язком: *вчитель і інженер*) і неоднорідні (з підрядним зв'язком: *вчитель інженера*") [28, с. 175]. Таке широке розуміння поняття словосполучення дає й підручкова література для вищої школи: "Словосполученням називається поєднання двох і більше слів, зв'язаних між собою граматично і за змістом" [12, с. 3]; словосполучення – "це структурна ланка речення, яка являє собою граматичне об'єднання двох повнозначних слів і служить для вираження певних відношень між відповідними предметами і явищами" [25, с. 3]. Усвідомлення словосполучення як сполуки граматично зв'язаних слів у складі речення об'єднує синтаксистів минулого: П. Фортунатова [32], О. Пешковського [24], О. Шахматова [34] та сучасного періодів: І. Кучеренка [18], В. Сухотіна [28], О. Гвоздева [13], О. Скобликової [25] та ін. [див.: 30; 31].

Вагомою ознакою словосполучення як "мінімального смислового і граматичного об'єднання слів у складі речення" [17, с. 5] є семантико-синтаксичні відношення. Словосполучення виражає, за словами М. Ломоносова, "співвіднесеність різних понять" [21, с. 418], тобто відношення між поняттями, відношення між словами, які виражають ці поняття. О. Скобликова таке тлумачення назвала "**власне синтаксичним напрямком**", бо в його основу покла-

дено синтаксичне поняття: "універсальна функція словосполучення" – його узагальнено-граматична семантика, тобто граматичне значення (семантико-синтаксичні відношення) [25, с. 71–72].

Отже, за власне синтаксичним (традиційним) поглядом, словосполучення – змістове й граматичне об'єднання самостійних слів у складі речення, яке служить для вираження відношень між окремими поняттями, позначеними цими словами. Сутність словосполучення зводиться до вираження відношень між поняттями. Виразниками відношень між поняттями є і підрядні (у тому числі предикативні сполуки: підмет + присудок), і сурядні сполуки. Словосполучення утворюється при формуванні речення і тому існує тільки у складі речення. Поза реченням воно можливе, якщо вичленовується для спеціального дослідження.

Розкриваючи призначення словосполучення, дослідники кваліфікують його "як мінімальну, наочно узагальнену формулу мови, як метаструктуру, на базі якої вивчаються і засвоюються способи, засоби і прийоми смислового й граматичного об'єднання слів" [30, с. 21] та реалізуються "мовні валентності класів і підкласів слів" [31, с. 64]. Коли словосполучення "беруться ізольовано, відірвано від речення" – "це тільки прийом їхнього вивчення (виокремлено нами. – І. А.); при цьому завжди передбачається їхня належність до тих чи інших речень. Такий розгляд словосполучень абстраговано від речень подібний до розгляду афіксів абстраговано від слова, хоча вони існують тільки у словах" [13, с. 215].

З цих позицій словосполучення є тим граматичним інструментом, який дозволяє розкрити і сформулювати закони поєднання слів у процесі творення речення. Основні синтаксичні поняття: граматичні зв'язки і відношення, структура речення, його функціональні компоненти (члени речення – формально-граматичний аспект чи синтаксеми – семантико-синтаксичний аспект) тощо дістають адекватну характеристику шляхом аналізу мінімального зв'язного фрагмента мови (мовлення), яким і є сполука 'слово + слово'. Як операційна одиниця словосполучення активно використовується в дослідженні й описі інших, несинтаксичних наукових парадигм, зокрема морфології (наприклад, при аналізі несамостійних граматичних категорій частин мови з ознаковою семантикою, зокрема прикметника та дієслова), лексикології (наприклад, при визначенні семантичної валентності лексем), лексикографії (за лексикографічного портретування слова) тощо. Як до операційної одиниці звертаються до сполук слів (у тому числі сполук зі службовими словами) у міжнародній лінгвістиці. Зарубіжні лінгвісти або використовують поняття словосполучення обмежено, застосовуючи за потреби широкі за змістом терміни "група слів", "фраза" чи "синтагма" (word group, phrase, syntagm),

що розуміються як частини речення [див. phrase¹: 40, с. 990]; або зовсім не використовують його (наприклад, в одному з найпоширеніших сучасних німецьких лінгвістичних словників стаття про словосполучення (Wortverbindung) відсутня [див.: 39]).

Згідно з іншим поглядом словосполучення має статус окремої синтаксичної одиниці. У цьому випадку визначають **словосполучення як синтаксичну одиницю, той об'єкт синтаксису, що самостійно існує в об'єктивній дійсності, як і речення, незалежно від речення** (а отже, до речення, поза реченням).

Учення про словосполучення як мовну одиницю виникло на російському лінгвістичному ґрунті і з середини минулого століття й до цього часу залишається найбільш поширеним в описовій граматиці. Воно активно запозичується українськими мовознавцями. У західноєвропейських та американських граматиках така онтологічна одиниця не визнана [див.: 38; 5; 20; 41].

В. Виноградов, з іменем якого пов'язують цей погляд, визначив словосполучення, опираючись не на речення, а на слово: словосполучення за своїми лексичними і граматичними властивостями, на думку вченого, подібне до слова. Виноградовська теорія словосполучення дістала назву **"лексикологічного напрямку"** [25, с. 69]. За вченим, словосполучення – самостійна мовна одиниця, бо воно, як і слово, належить до "сфери "номінативних" засобів мови, засобів позначення" і протиставляється своєю номінативною функцією реченню як одиниці комунікативній [8, с. 38]; словосполучення має систему граматичних форм (парадигму), йому, як і слову, властива формозміна [9, с. 8]. Послідовники В. Виноградова розвинули його тезу "поняття словосполучення не співвідносне з поняттям речення" [9, с. 7], виділивши таку ознаку словосполучення, як позареченнєвість: "Під словосполученням розуміється наявна в мові незалежно від речення некомунікативна синтаксична одиниця" [35, с. 134]. У контексті того, що сказано Виноградовим вище, до словосполучень слід відносити лише непередикативні підрядні словосполучення з функцією розгорнутого (поширеного) найменування. Не вважаються словосполученнями передикативні сполуки та сполуки з відокремленими компонентами (бо не можуть утворитися поза реченням), сурядні сполуки (сурядний зв'язок поєднує кілька найменувань, а не єдине складне), сполуки зі службовими словами. Отже, на думку "лексикологістів", словосполучення є: "складним найменуванням", оскільки виражає "єдину, хоч і в лексично членній формі, назву предмета, поняття чи уявлення" [29, с. 11]; утворюється поза реченням у результаті поширення одного слова іншим на базі підрядного зв'язку; як і слово, є будівельним матеріалом для речення [див.: 7, с. 10–11; 3, с. 14–15; 16, с. 49–51; 26, с. 58–60].

Дійсно, якщо припустити, що словосполучення можна утворити поза реченням, то щодо його самостійності не повинно бути сумнівів. Однак визнати самостійність словосполучення означає визнати його існування в реальній дійсності, зокрема мовленнєвій. Іншими словами, необхідно визнати той факт, що ми спілкуємося реченнями і словосполученнями. "Візьмімо будь-який текст, тобто відрізок зафіксованого мовлення, – пропонує І. Кучеренко, – і ми в ньому не знайдемо жодної незалежно від речення існуючої, окремої одиниці мовлення, що носить назву словосполучення. Воно спростовується загальноновизнаним положенням про те, що реально існуючою, живою одиницею мови як засобу спілкування є речення, в якому формуються і формулюються думки, якими люди обмінюються" [18, с. 30]. Дослідження механізмів породження людського мовлення показують, що "усі сполуки слів нормально створюються нами в процесі мовлення в результаті досить складної гри мовленнєвого механізму людини в умовах конкретних обставин певного моменту" [37, с. 113]. Для словосполучень "характерною є належність <...> до певних мовленнєвих утворень, здійснюваних у процесі застосування мови, а не до мови як такої <...>" [27, с. 11].

З іншого боку, наслідуючи Виноградова, лінгвісти не заперечують того, що "словосполучення тільки у складі речення і через речення входить у комунікативну систему категорій мови, засобів спілкування" [8, с. 38], та вбачають самостійність словосполучення в його здатності виконувати номінативну функцію: "Словосполучення найчастіше перебувають поза реченням, тобто на певному рівні абстрагування від нього (виділено нами. – І. М.). Тільки тому вони мають право на існування як самостійна синтаксична одиниця" [26, с. 63].

Однак номінативна функція словосполучень, яку характеризують як їхню здатність служити пояснювальною, конкретизувальною, уточнювальною назвою предметів (явищ), швидше, є не номінативною, а синтаксичною: сутність будь-якого залежного члена речення – бути пояснювальним, для другорядних членів речення – поширювальним компонентом. Спостереження показують, що потенційну здатність розвиватися у складне найменування мають лише іменниково-прикметникові словосполучення, і лише ті з них, що містять назву достатньо стабільної класифікаційної ознаки, наприклад: *письмовий стіл, кухонний стіл* [25, с. 74]. Як складні (= складені) найменування можуть сприйматися сполуки, що є, фактично, описовими назвами предметів і семантично дорівнюють одному слову, наприклад: *суха трава – сіно, вітряний млин – вітряк, пофарбоване яйце – крашанка*. Лексико-семантичну спорідненість зі словами мають перифрази, що вступають у синонімічні зв'язки з цими словами, наприклад: *чотириногий друг – собака, блакитне паливо – газ, країна пірамід –*

Єгипет, санітари лісу – мурашки тощо. Проте, будучи цілісним найменуванням певних явищ, такі словосполучення все одно містять назви двох понять: поняття предмета й поняття ознаки. Перший-ліпший приклад інших, особливо не-іменникових, словосполучень, також не може свідчити про "єдинопоняттєву" функцію словосполучення: *бачити студента* (співвідносяться поняття предмета і поняття дії, спрямованої на цей предмет), *гарний обличчям* (співвідносяться поняття предмета й поняття якісної ознаки, пор.: інший варіант співвідношення цих понять: *гарне обличчя*), *приємно вражений* (поняття відносної ознаки та якісної ознаки), *чотири вікна* (поняття предмета та поняття його кількісної визначеності) тощо. Не є самостійною номінативною одиницею сполуки із займениковими словами, оскільки останні не можуть називати предмети та явища і тому – брати участь у формуванні складного найменування: *цими днями, якась нісенітниця, наша зустріч, зустрітися з нею, зустріли її*.

Як зауважує російський синтаксист Ю. Фоменко, навіть якщо погодитися з тим, що словосполучення виражає поняття, то доведеться визнати, що в межах словосполучення відбувається трансформація двох понять в одне і що слова, поєднуючись у словосполучення, втрачають здатність виражати свої поняття [див.: 31, с. 60]. Логічно, якщо "кожне слово <...> саме по собі вже є носієм поняття" [2, с. 246], то словосполучення як єдність слів є, відповідно, і єдністю понять, а не єдиним поняттям.

Слід зазначити, що ознака номінативності у виноградовському розумінні властива лексикалізованим сполукам (фразеологізмам, термінам): *ахіллесова п'ята, пекти раків, душа в душу; Біла Церква, органічна хімія, непохідна основа*. Однак лексикалізовані сполуки більшістю лінгвістів виведені з обсягу поняття "словосполучення" зокрема та за межі інтересів синтаксису взагалі: "вони є одним із об'єктів вивчення лексикології" [12, с. 4] чи "об'єктом фразеології" [15, с. 9]. Синтаксична наука, як правило, описує "синтаксичні" (не-фразеологічні) словосполучення.

На противагу т. зв. синтаксичним – фразеологічні словосполучення, як і слова, називають певні предмети чи явища і відтворюються кожного разу в процесі мовного спілкування, а тому слугують будівельним матеріалом для речення, виступаючи в ролі окремих його функціональних компонентів. Усе їхня відтворюваність, а звідси – дореченнєвість, чи позареченнєвість, відносна і має синхронний характер, порівняймо: фразеологічне сполучення *печу раків* = *червонію* та вільне сполучення *печу раків* = *готую раків*. "За своїм походженням фразеологічні сполуки – це колишні звичайні вільні словосполучення" [19, с. 62–63], які "виникли у складі речення і розвинулись у ньому у зв'язку з потребами спілкування" [17, с. 7].

У плані власне синтаксичному, коли вивчається зв'язне мовлення абстраговано від конкретного його змісту, вільні та фразеологічні словосполучення не розрізняються. Порівняймо приклади, що заповнюють ту саму формально-граматичну модель словосполучення: *бити байдики*, *бити поклони* та *бити ворогів*, *шанувати друзів*; *Чорне море* та *синє море*, *прозоре вікно* тощо [див. про це: 19].

Загалом можна стверджувати, що ознака номінативності ("найменування єдиного поняття") і тісно пов'язана з нею ознака відтворюваності не властиві всім словосполученням і тому не можуть бути визначальними для словосполучення як поняття та підставними для кваліфікації його як самостійної мовної одиниці.

Останнім часом у новітньому українському синтаксисі авторитетними лінгвістами став пропагуватися погляд, за яким дають граматичну кваліфікацію словосполучення як "підпорядкованої реченню" "синтаксичної одиниці" серед інших "взаємопов'язаних синтаксичних одиниць", специфічні ознаки якої полягають у тому, що це "некомунікативна синтаксична одиниця" з "номінативною функцією" [10, с. 6–9, 181; 36, с. 31–33]. Словосполучення протиставляється реченню – предикативній одиниці – як непередикативна одиниця, утворена сполученням слів (форм слів) за допомогою підрядного або сурядного зв'язку [див.: 4, с. 400–411].

Таке трактування словосполучення є своєрідною контамінацією теоретичних засад двох інших поглядів: з першим поглядом його зближує твердження про "реченнєвість" (утворення, існування у складі речення) словосполучення, з другим – надання словосполученню статусу мовної непередикативної одиниці, яка бере участь у побудові речення. Тут поєднано воедино ті діаметрально протилежні ознаки, які слугують опозиційності згаданих ("синтаксичного" і "лексикологічного") поглядів. Якщо словосполучення є підпорядкованою реченню конструкцією, тобто виникає при утворенні речення, то вже цим самим воно не може бути тим, що існує як готова (відтворювана) для конструювання речення одиниця, як це властиво слову: "те, що самé виникає в ході утворення речення, не може бути для нього будівельним матеріалом" [22, с. 118]. За співвіднесеності понять речення і словосполучення як цілого і його частини взагалі немає потреби в понятті словосполучення як синтаксичної одиниці. Принаймні, твердження: "синтаксис вивчає речення і (?!) його частини, тобто словосполучення", – сприймається як таке, що позбавлене логіко-смыслового сенсу.

Оцінку "протиприродної в науковому плані ситуації" [30, с. 12] дістала й інша думка, постульована прихильниками "контамінованого" і "лексикологічного" поглядів, за якою той фрагмент речення, та його

частина, що вважається не-словосполученням, – сполука підмета і присудка – ототожнюється з цілим реченням. Твердження про те, що речення (поширене) може складатися з речення (підмет + присудок), словосполучення і слів – є суперечливим. Спроби описати спільні й відмінні ознаки словосполучення та речення і слова призводять до визнання положення про існування будівельного матеріалу в будівельному матеріалі [10, с. 8–9; 16, с. 49–51]. Якщо спільним для речення і словосполучення є слово як їхній будівельний матеріал, то, відповідно, попередні положення можна підсумувати так: "речення складається зі слів і словосполучень, які, у свою чергу, складаються зі слів". Сказане врешті-решт підводить до висновку, що "будівельна одиниця завжди буває одна" [31, с. 63], для речення це – слово.

Переконливим аргументом на підтвердження того, що слово – єдиний будівельний матеріал для речення, є функціонування однослівних речень. Однослівні речення також свідчать про факультативність словосполучень у структурі речення. За прибічниками "будівельності" словосполучення, навіть неоднослівні речення можуть не містити словосполучень: наприклад, сполука 'підмет + присудок' (двоскладне непоширене речення), як зазначено вище, вважається несловосполученням (предикативна сполука кваліфікується як поєднання мінімальних синтаксичних одиниць на базі двобічного – предикативного – зв'язку) [10, с. 24]. З іншого боку, факультативність словосполучення посилює сумніви щодо його належності до мовних одиниць (про це йдеться у статті І. Хлебникової, де авторка висловлює думку про те, що одиниці мови "обов'язково реалізуються в будь-якому відрізку мовлення. Такими одиницями, – продовжує мовознавець, – є: фонема – слово – речення" [33, с. 63]).

Для речення словосполучення, як і слово, може слугувати формою існування його структурних компонентів, а не самими структурними компонентами (пор. з поширеною думкою, за якою окремі слова і словосполучення "входять до складу речення як елементи його структури" [3, с. 14]). Елементами структури речення є члени речення, які можуть виражатися словами чи словосполученнями: порівняймо, наприклад, *ходить і почав ходити, квіти і море квітів, травень і середина травня* тощо. А властивість бути формою структурного компонента мовної одиниці не забезпечує цю форму статусом окремої мовної одиниці.

1. Античные теории языка и стиля. – М.; Л., 1936; 2. Артеменко Е. Б. К вопросу о соотношении логических и языковых единиц // Материалы по русско-славянскому языкознанию. – Воронеж, 1963. – С. 246–249; 3. Бевзенко С. П., Литвин Л. П., Семеренко Г. В. Сучасна українська мова: Синтаксис. – К., 2005; 4. Белошапкина В. А. Синтаксис // Современный русский язык / Под ред.

- В. А. Белошапковой. – М., 1981. – С. 363–552; 5. *Блумфилд Л.* Язык. – М., 1968; 6. *Буслаев Ф. И.* Историческая грамматика русского языка: Синтаксис. – Изд. седьмое. – М., 2006; 7. *Виноградов В. В.* Введение // Грамматика русского языка. – Т. II: Синтаксис. – Ч. I. – М., 1954; 8. *Виноградов В. В.* Идеалистические основы синтаксической системы проф. А. М. Пешковского, ее эклектизм и внутренние противоречия // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М., 1950. – С. 36–74; 9. *Виноградов В. В.* Русский язык. – М., 1947; 10. *Вихованець І. Р.* Граматика української мови: Синтаксис. – К., 1993; 11. *Востоков А. Х.* Русская грамматика по начертанию его же сокращенной грамматики. – СПб, 1835; 12. *Галкина-Федорук Е. М.* Введение / Е. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский. Современный русский язык: Синтаксис. – М., 1958; 13. *Гвоздев А. Н.* Современный русский литературный язык. – Ч. II: Синтаксис. – М., 1968; 14. *Головацький Я.* Граматика русского языка. – Львів, 1949; 15. *Гужва Ф. К.* Современный русский литературный язык: Синтаксис. – К., 1971; 16. *Загнітко А. П.* Теоретична граматика української мови: Синтаксис. – Донецьк, 2001; 17. *Кулик Б. М.* Курс сучасної української літературної мови. – Ч. II: Синтаксис. – К., 1965; 18. *Кучеренко І. К.* Об'єкт і предмет синтаксису // Українське мовознавство. – 1973. – Вип. 1. – С. 28–34; 19. *Кучеренко І. К.* Фразеологізм як об'єкт синтаксису // І. К. Кучеренко. Актуальні проблеми граматики. – Львів, 2003. – С. 58–65; 20. *Лайонз Д.* Введение в теоретическую лингвистику. – М., 1978; 21. *Ломоносов М. В.* Труды по филологии // М. В. Ломоносов. Полное собрание сочинений. – М.; Л., 1952. – Т. 7; 22. *Михайлов М. М.* Некоторые замечания по теории словосочетания // Вопросы теории и методики изучения русского языка. – Вып. 2. – Чебоксары, 1962; 23. *Осадца М.* Грамматика русского языка. – Л., 1864; 24. *Пешковский А. М.* Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1933; 25. *Скобликова Е. С.* Современный русский язык: Синтаксис простого предложения. – М., 1979; 26. *Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф.* Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К., 1994; 27. *Смирницкий А. И.* Лексическое и грамматическое в слове // Вопросы грамматического строя. – М., 1955; 28. *Сухотин В. П.* Проблема словосочетания в современном русском языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М., 1950; 29. *Удовиченко Г. М.* Словоупотребления в сучасній українській літературній мові. – К., 1968; 30. *Филатов В. А., Филатова Е. В.* Словоупотребление как метаструктура языка и синтагма как реальная единица речи. – Донецьк, 2008; 31. *Фоменко Ю. В.* Является ли словосочетание единицей языка? // НДВШ: Филологические науки. – 1975. – № 6. – С. 60–64; 32. *Фортунатов Ф. Ф.* О преподавании грамматики русского языка в средней школе // Избранные труды. – Т. 2. – М., 1957; 33. *Хлебникова И. Б.* О характере взаимодействия лексической и грамматической семантики в морфологических и синтаксических единицах // НДВШ: Филологические науки. – 1979. – № 3. – С. 55–64; 34. *Шахматов А. А.* Синтаксис русского языка. – Л., 1941; 35. *Шведова Н. Ю.* Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М., 1966; 36. *Шульжук К. Ф.* Синтаксис української мови. – К., 2004; 37. *Щерба Л. В.* О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Известия АН СССР: Отделение обществ. наук. – М., 1931; 38. *Burakov V.* Contribution of English and American Linguists to the Theory of Phrase. – Moscow, 1971; 39. *Bußmann N.* Lexikon der Sprachwissenschaft. – Stuttgart: Kröner, 2002; 40. Longman Dictionary of English Language and Culture England. – Longman, 1992; 41. *Harris Z.* Analyse du discours // Languages. – № 13. – P. 8–45.

*Ганна Ситар
Донецький національний університет*

*Катерина Виноградова
Московський державний університет імені М. В. Ломоносова*

ІНТЕРПРЕТАЦІЙНА ПАРАДИГМА РЕЧЕНЬ ТИПОВОЇ СИТУАЦІЇ ПЛАТИ В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

Пропоноване дослідження здійснено в межах міжнародного проекту "Моделі слов'янських простих речень з урахуванням їх типових значень і мовленнєвих реалізацій", метою якого є виділення моделей слов'янських простих речень і виявлення особливостей їх реалізацій у мовленні: граматичних і структурно-семантичних модифікацій, актуалізаційних та інтерпретаційних перетворень (докладніше про завдання і перспективи проекту див. [7]).

Лінгвісти Донецького національного університету (керівник української групи – професор А. Загнітко), Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова (керівник російської групи – професор М. Всеволодова), Гродненського державного університету ім. Янкі Купали та Білоруського державного університету (співкерівники – професор М. Конюшкевич та доцент С. Важнік) спільно опрацьовують концепцію речення, центральними поняттями якої є типова ситуація, модель речення, денотативна роль, типове значення речення, структурна схема речення і система парадигм речення (або синтаксичне поле речення).

Типова ситуація (далі ТС) – це змістовий інваріант, який відображає сукупність позамовних "станів речей" певного типу [8, с. 121 і далі]. ТС формується учасниками та їх денотативними ролями.

Під моделлю речення розуміємо "структуру (конфігурацію) пов'язаних відношеннями предикації синтаксем, що включає до свого складу значущі факультативні компоненти і має певне типове значення" [8, с. 234] (див. також [14]).

Типове значення моделі речення пов'язане з можливістю різних ракурсів подання тієї самої ситуації. Це "значення певної формальної структури з урахуванням лексичних розрядів, які формують цю структуру слів" [8, с. 270].

Аналіз мовленнєвих реалізацій ядерної (базової) моделі простого речення ґрунтується на понятті синтаксичного поля речення [13; 14], або системи парадигм речення [8; 9]. Одним із компонентів синтаксичного поля речення є інтерпретаційна парадигма речення [8; 14].

Розпочати дослідження було вирішено з опису центрального класу речень – речень дії в українській, білоруській і російській мовах. 3-поміж усіх типів речень дії об'єктом аналізу стали речення, що

передають типову ситуацію плати. На першому етапі головну увагу було зосереджено на з'ясуванні структури цієї ситуації та виявленні засобів вираження її учасників [2; 3; 4 та ін.]. Показано, що ТС плати має складну денотативну структуру, у якій доцільно розмежовувати дві групи денотативних ролей:

1) основні денотативні ролі, що формують структуру ТС плати, – предикат плати, донатор, донатив, рецепієнт і фінітив;

2) денотативні ролі, що ускладнюють структуру ТС, – контролер, посередник, інструмент оплати; їх поява зумовлена екстралінгвістичними чинниками, тобто є наслідком розвитку фінансової системи, появи безготівкової оплати й електронних (цифрових) грошей.

Перелік денотативних ролей ТС плати на прикладі української та російської мов подано в табл. 1.

Таблиця 1. Денотативні ролі ТС плати на прикладі української та російської мов

Денотативні ролі ТС плати	Українська мова	Російська мова
1. Предикат дії – предикат плати	заплатив	заплатил
2. Протагоніст – донатор	Петро	Петр
3. Пацієнс – донатив	20 гривень	100 рублей
4. Адресат – рецепієнт	Василію	Василию
5. Фінітив	за книгу	за книгу
6. Контролер	за прејскурантом	по прејскуранту
7. Посередник	через банк	через банк
8. Інструмент оплати	кредитною картою	кредитной карточкой

Вихідною ізосемічною моделлю для передачі ТС плати в російській мові є $S_1 V_f N_{непр} N_3 за N_4 по N_3 через N_2 N_5$, в українській – $S_1 V_f N_{непр} N_3 за N_4 за N_5 через N_2 N_5$ (докладніше про базову модель див. [3; 4]). У конкретній ситуації спілкування експлікуються не всі позиції, їх заповнення/незаповнення в мовленні залежить передусім від комунікативних завдань мовця, пор.: укр. *Петро заплатив за книгу 20 гривень* (мовець акцентує на розмірі оплати); рос. *Петр заплатил за книгу кредитной карточкой* (мовець підкреслює інструмент оплати, безготівковий спосіб, у який здійснено оплату) і под.

У цій статті ставимо за мету проаналізувати інтерпретаційну парадигму речень ТС плати в українській і російській мовах.

Інтерпретаційна парадигма речення – сукупність перетворень (або трансформацій) вихідного ізосемічного речення, кожне з яких покликане вирішити певні комунікативні завдання мовця [9; 16; 17]. Викорис-

тання перефразувань дає змогу автору висловлення актуалізувати більшою або меншою мірою ім'я кожного учасника денотативної структури за допомогою категорії обтативності, тобто індивідуального маркування кожної словоформи залежно від її комунікативного рангу [6]. В українській і російській мовах цю категорію обслуговують члени речення. Кожному члену речення властивий певний ранг у комунікативній перспективі речення. Так, найвищий комунікативний статус має підмет, далі йде складений іменний присудок, додаток, дієслівний присудок, далі – обставина й означення.

Термін "трансформація" вживаємо в широкому розумінні, тобто позначаємо ним будь-яке перетворення вихідної моделі зі збереженням денотативного змісту. В україністиці подібні видозміни речення кваліфікуються як міжсхемні відношення – відношення похідності однорівневих синтаксичних одиниць (у нашому випадку речень) [11, с. 70–72; 12, с. 297, 302 та ін.; 20, с. 58]. Для нас "інтерпретаційна парадигма речення" (за М. Всеволодовою [8]) і "дериваційна парадигма речення" (за І. Вихованцем [5]) є близькими, але нетотожними поняттями, оскільки на периферії інтерпретаційної парадигми перебувають речення, що належать до інших дериваційних парадигм, але є ізофункціональними членам аналізованої, зокрема, такими є трансформації з лексичними конверсивами (див. пункт 2).

У межах інтерпретаційної парадигми речення М. Всеволодова виділила три групи перетворень вихідної моделі: уведення описових предикатів, конвертування речення та синонімічні перефразування. Аналіз зібраного фактичного матеріалу засвідчив продуктивність усіх трьох груп перетворень речень ТС плати. Розглянемо їх докладніше.

1. Уведення описових предикатів (далі ОП). Мовець уводить ОП з метою підвищення комунікативного рангу предиката плати: укр. *здійснити / виконати оплату / розрахунки, внести оплату*, рос. *произвести / осуществить оплату / расчеты, внести оплату*. У такому разі предикат плати переходить у комунікативно вищу, ніж дієслівний присудок, позицію додатка. У нашому матеріалі зафіксовано ОП двох типів (їх розмежування запропоновано М. Всеволодовою та В. Кузьменковою [10; 15]):

1.1. ОП-1 – це описові предикати непередикативного типу, у яких девербатив посідає позицію додатка: укр. *Пасажир безпосередньо здійснює оплату транспортних послуг за встановленим тарифом (вартістю)* (Правила надання послуг міським електричним транспортом. Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 23.12.2004. – № 1735); рос. *...работодатель производит оплату медицинского обслуживания работников напрямую лечебному учреждению* (Національний корпус російської мови <http://www.ruscorpora.ru/>, далі – НКРЯ).

1.2. ОП-2 – це описові предикати предикативного типу, у яких девербатив посідає позицію підмета. З-поміж ОП-2 розмежовуємо два підтипи:

1.2.1. ОП з експлікатором укр. *складати, становити*, рос. *составлять* і девербативами укр. *оплата, плата, платіж*, рос. *оплата, плата, платеж*: укр. ...*місячна оплата за підключення до ОПТ становить 4 центи* (День. – 18 серпня 2000 (№ 149)); рос. *Арендная плата за ноябрь составит 17 миллионов рублей* (НКРЯ). Такі перетворення утворюють зону перетину з моделями, що виражають ціну, вартість (укр. *Книжка коштує 20 гривень*; рос. *Книга стоит 100 рублей*), тому в них не заповнено позиції посередника, інструмента, тобто не можна сказати як? *через банк, чим? кредитною картою*.

До складу подібних дескрипцій можуть входити іменники-класифікатори на зразок укр. *розмір, сума*: укр. ... *з 1 січня 2009 року розмір мінімальної ординарної (звичайної) академічної стипендії для учня професійно-технічного навчального закладу становитиме 200 гривень на місяць* (Про Державний бюджет України на 2009 рік. Закон України); рос. *Минимальный размер оплаты труда (МРОТ) составляет 450 руб.* (НКРЯ).

1.2.2. ОП з експлікатором укр. *здійснюватися, виконуватися*, рос. *производится, осуществляются* й девербативами укр. *оплата, плата, платіж*, рос. *плата, оплата, платеж*: укр. *Оплата таких консультантів здійснюється за рахунок засновників пенсійного фонду* (Про недержавне пенсійне забезпечення. Закон України); рос. *Оплата производится только за реально выполненными подрядчиками объемы работ* (НКРЯ); *Платежи осуществляются Покупателем по следующим реквизитам ...*(НКРЯ). У цих випадках не передбачено синтаксичної позиції для вираження реципієнта і донатива, тобто мовець не може вказати одержувача грошей і розмір плати. Отже, на синтаксичному рівні в цьому разі неможливо експлікувати дві семантичні валентності предиката *платити* (про диференціацію семантичної та синтаксичної валентності див. праці [1; 8, с. 370–372; 18, с. 138–170; 19, с. 156–168]).

2. **Конвертування речення.** При конвертуванні (зміні напряму відношення між учасниками ситуації) інтерпретаційні зміни пов'язані з "конкуренцією" підмета і другого придієслівного або призв'язкового компонента [8]. У нашому випадку при предикаті плати прогнозуються чотири основні учасники, тому позицію підмета при конвертуванні можуть заповнювати донатив, адресат або фінітив.

2.1. Донатив у позиції підмета: укр. *Мільярдний борг за газ сплачено, і Україна цілком розрахувалася за поставлене 2007 року блакитне паливо* (Львівська газета. – 2.11.2007 (№ 198 (268)); *За 2008 рік великими платниками податків сплачено до Державного*

бюджету 458,8 млн. грн. (www.znaju.de/article/51681); рос. *За книгу Иваном заплачено 500 рублей; Там ведь знаменитые "Ирисы" Ван Гога, из-за которых все сходят с ума, потому что за них заплачено тридцать миллионов долларов* (НКРЯ). У реченнях цього типу є обмеження на вживання дієслів, що передають значення плати. Зокрема, дієслово укр. *розплатитися*, рос. *расплатиться* не вживається в трансформації "активний – пасивний стан", тобто не утворює граматичного конверсива, а при дієсловах укр. *оплатити*, рос. *оплатить* закрито позицію на кількісно виражений донатив, пор. рос. *оплатить штраф*, но **оплатить 50 рублей*. Відповідно при цих дієсловах зміна напряму відношення в реченні з кількісним донативом у позиції підмета є неможливою. Але саме це дієслово в російській мові забезпечує наявність конвертованого речення з фінитивом у позиції підмета: рос. *Книга оплачена Иваном*. В українській мові в подібних випадках можуть вживатися дві моделі речень: *Книгу оплачено Иваном* (див. пункт 2.4) і *Книга оплачена Иваном*.

2.2. Адресат у позиції підмета: *Петро одержав від Івана за книгу 100 гривень*, рос. *Петр получил за книгу от Ивана 500 рублей*. Щоб поставити адресат у позицію підмета, мовець використовує лексичні конвертиви *продати – купити* (а також контекстуальний аналог останнього *одержати*): укр. *Малого Георгіса Джафер-беє продав за п'ятдесят дукатів багатій вдові Феррох-хатун із Маніси* (П. Загребельний); *За цю зустріч молодий спортсмен (а йому було тільки 18) одержав від організаторів 500 дол. США ...* (Львівська газета. – 11.07.2005 (№ 202 (768))); рос. *Вы ведь получили от Андрея Андреевича двадцать пять рублей?* (НКРЯ); *Я ему продал за 400 рублей лошадь* (НКРЯ). На цю трансформацію є низка обмежень як семантичних, так і формальних. З погляду семантики в ситуації плати за дію (а не за предмет) може з'явитися ще один додатковий компонент – характеристика за типом грошового заохочення/стягнення (умовно назвемо його "тип платежу"). У цьому випадку вживаються дві групи слів, а саме слова на позначення стягнення (укр. *податок, штраф, мито*, рос. *налог, штраф, пошлина* та ін.) і заохочення (укр. *премія, зарплата, стипендія, пенсія*, рос. *премия, зарплата, стипендия, пенсия* і под.). У ситуаціях заохочення і стягнення в принципі неможливим є вживання конвертованого речення з дієсловом укр. *продати*, рос. *продать* (пор. *Петро заплатив Василю за книгу 100 гривень* → *Василь продав Петру книгу за 20 гривень*, але *Петро заплатив штраф 100 гривень за неправильне паркування* → *).

2.3. Фінитив у позиції підмета. Якщо мовець за "точку відліку" обирає фінитив, у нього є дві можливості.

2.3.1. У російській мові він може використати пасивну конструкцію типу *Книга оплачена Иваном; Юрий поблагодарил, но отказался: номер в гостинице был оплачен вперёд, ночевать было где* (НКРЯ), пор. укр. *Книгу оплачено Іваном* (див. модель 2.4.). У таких реченнях закритими є позиції рецепієнта та донатива.

2.3.2. Мовець може вжити конструкції укр. "що коштувало кому скільки", "що обійшлося кому в яку суму (у скільки)", рос. "что обошлось кому в какую сумму", "что стоило кому какую сумму (сколько)": укр. *А все плаття для Хасекі коштувало сто тисяч дукатів...* (П. Загребельний); *Транспортування пораненого обійшлося в півтори тисячі гривень* (Волинь. – 25.12.2004 (№286); рос. *Если турист хочет побывать и в Корее, и в Японии, да ещё попасть на финал, то эта поездка обойдётся ему почти в десять тысяч долларов* (НКРЯ); *Стоил мне этот разговор всего триста долларов наличными* (НКРЯ). У цих реченнях закриті позиції рецепієнта, інструмента і посередника.

Окрему групу конвертованих речень умовно об'єднуємо в пункт 2.4, їх особливість полягає в односкладності на формальному рівні.

2.4. Односкладні моделі: укр. *За все заплачено* (Контракти. – 04.08.2008 (№ 31)); *Мовляв, покажіть документи, що його придбано в магазині і за нього заплачено готівкою* (Україна молода. – 21.03.2007 (№ 51)); *"Вугляр бачив, що їй заплатили долар", – відповів містер Пітер* (О. Генрі); рос. *За книгу было заплачено валютой. Ему заплачено. Ему заплатили. За книгу заплачено. За работу нам заплатили.*

Отже, головна мета конвертування речення полягає в підвищенні комунікативного рангу певної словоформи. Аналіз матеріалу засвідчив, що кожен з основних учасників ТС плати може при конвертуванні переходити в позицію підмета. Утворення конвертованих речень може здійснюватися за рахунок уведення лексичних (контекстуальних) (типу *заплатити – одержати*) або граматичних (типу *заплатити – заплачено*) конверсивів.

3. Синонімічні трансформації. При синонімічних перетвореннях інтерпретаційні зміни пов'язані одночасно з двома операціями: а) вибором моделі речення з певним типовим значенням; б) розташуванням учасників ситуації і семантично спустошених компонентів на позиції відповідних членів речення в межах моделі речення. Іншими словами, при синонімічних трансформаціях ТС плати "одягає маску" інших ТС, реалізується в моделях з іншим типовим значенням, у моделях, призначених для вираження іншого змісту. На сьогодні в нашому матеріалі зафіксовано використання моделей з такими типовими значеннями:

3.1. "Суб'єкт і його кваліфікаційна ознака", тобто "що – що" (речення типу *Київ – столиця України*): укр. *Погляньмо, ваша величність. Харадж із християн і по дукату з голови євреїв – півтора мільйона.*

Плата за привілеї – сто тисяч (П. Загребельний); *Штраф – 100 гривень. Я як спіймаю – 100 доларів* (Україна молода. – 02.08.2007 (№ 138)); рос. *Вот и остров Чанг близ границы с Камбоджей – опять полчаса на пароме, плата 200 бат (\$5) с машины* (НКРЯ); ...*средняя месячная заработная плата работников – 650 дол.* (НКРЯ).

3.2. Якщо в реченні є суб'єктивна оцінка суми, мовець може використати модель "хто – який" (на зразок *Дівчина висока*) з типовим значенням "суб'єкт і його якісно охарактеризована ознака": укр. ...*ціна була надто високою* (М. Горбачук); *Матвій зупиняється за садом і окидає зором суміжну нивку лебедця Григорчука. Ходять поголоски, що він її продати хоче. Думка про неї вже не виходить з Матвієвої голови, хоча ціна її, мабуть, куслива... О, куслива. Рубельків круглих з п'ять сотень закотить* (У. Самчук); рос. *Размер штрафа смешной; А плата была щедрая – махорка, суп и каша, хлеб и сахар* (НКРЯ).

3.3. У підситуації заохочення і стягнення в російській мові вживається модель "у кого що яке" з типовим значенням "суб'єкт і його сутнісна ознака" (на зразок *У Ольги голубые глаза*), в українській мові в подібних випадках мовець може використати дві моделі (*Ольга має блакитні очі* та *В Ольги блакитні очі*): рос. *У них зарплата двести пятьдесят тысяч и кормёжка на халыву* (НКРЯ); укр. *Маю стипендію 420 гривень* (Газета по-українськи. – 08.10.2008: <http://gazeta.ua/index.php?id=259843>); *У мене стипендія 500 гривень* (Газета по-українськи. – 09.09.2008: <http://gazeta.ua/index.php?id=252070&eid=688>).

Отже, на позначення ТС плати, крім вихідної моделі речення, існує багаточленна інтерпретаційна парадигма, яка включає речення з описовими предикатами, конвертовані речення й синонімічні перефразування. Кожна модель має обмеження не тільки в лексичному плані, а й з погляду граматики й навіть семантики. Змістові відмінності реалізуються як різні підситуації в межах ТС плати.

1. *Богуславский И. М.* О понятии сферы действия предикатных слов // Известия АН СССР. Серия лит. и яз. – 1980. – Т. 39. – № 4. – С. 359–368; 2. *Виноградова Е., Ситарь А.* Модели предложений типовой ситуации платы: способы выражения денотативных ролей (на материале русского и украинского языков) // Лингвистичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 13. – Донецьк, 2005. – С. 132–142; 3. *Виноградова Е., Ситарь А., Важник С.* К вопросу об описании содержательного аспекта предложения (на материале восточнославянских языков). Статья 1 // Вестник Московского ун-та. Сер. 9. Филология. – 2007. – № 1. – С. 9–34; 4. *Виноградова Е., Ситарь А., Важник С.* К вопросу об описании содержательного аспекта предложения (на материале восточнославянских языков). Статья 2: Типы донатива и средства его выражения // Вестник Московского ун-та. Серия 9. Филология. – 2007. – № 3. – С. 7–30; 5. *Вихованець І. Р.* Граматика української мови. Синтаксис. – К., 1993; 6. *Всеволодова М. В.* Коммуникативная организация русского предложения // Dialog w literaturach i językach słowiańskich. – Tom 2.

Jezykoznaawstwo. – Opole, 2003; 7. *Всеволодова М.* Модели славянских простых предложений с учетом их типовых значений и речевых реализаций. Задачи и перспективы межнационального проекта // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип. 13. – Донецьк, 2005. – С. 142–146; 8. *Всеволодова М. В.* Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка: Учебник. – М., 2000; 9. *Всеволодова М. В., Деметьева М. В.* Проблемы синтаксической парадигматики: коммуникативная парадигма предложений (на материале двусоставных глагольных предложений, включающих имя локума). – М., 1997; 10. *Всеволодова М. В., Кузьменкова В. А.* Описательные предикаты как фрагмент русской синтаксической системы // Вестник Московского ун-та. Сер. 9. Филология. – 2003. – № 5. – С. 7–29; 11. *Городенська К. Г.* Дери́вація синтаксичних одиниць. – К., 1991; 12. *Загнітко А. П.* Теоретична грамати́ка української мови. Синтаксис. – Донецьк, 2001; 13. *Золотова Г. А.* Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982; 14. *Золотова Г. А., Онипенко Н. К., Сидорова М. Ю.* Коммуникативная грамматика русского языка / Под ред. Г. А. Золотовой. – М., 1998; 15. *Кузьменкова В. А.* Типология описательных предикатов и их аналогов в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2000; 16. *Савосина Л. М.* Актуализационная парадигма предложения. Типы коммуникативных задач и средства их решения (на материале биноминативных предложений, выражающих отношения характеристики) // Вопросы языкознания. – 1998. – № 3. – С. 141–150; 17. *Савосина Л. М.* Трансформационная парадигма предложения и ее соотнесенность с актуализационной парадигмой // Вопросы языкознания. – 2000. – № 1. – С. 66–74; 18. *Стеланова М. Д., Хельбиг Г.* Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М., 1982; 19. *Тестелец Я. Г.* Введение в общий синтаксис. – М., 2001; 20. *Шульжук К. Ф.* Синтаксис української мови: Підручник. – К., 2004.

КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Олена Селіванова

Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького

ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ КОНВЕРСАЦІЙНИХ ІМПЛІКАТУР У ФРАЗЕОЛОГІЧНОМУ МАСИВІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

З огляду на домінування в сучасному мовознавстві когнітивно-дискурсивної наукової парадигми однією з актуальних проблем є встановлення законів і правил мовленнєвої діяльності людини, які забезпечують успішне спілкування і створюють комунікативний баланс цілеї співрозмовників. Вирішення цієї проблеми передбачає передусім вияв когнітивних структур, фіксованих у вигляді етнічних, культурних і субкультурних стереотипів у свідомості носіїв певної мови.

Пошук постулатів успішного спілкування має давні корені, що сягають часів античності й відображені в загальних риторичних принципах ораторського мистецтва. Ще Аристотель у "Риторичі" надав певні рекомендації щодо побудови образу оратора й образу

предмета мовлення. У давньоримських канолах риторики існували принципи достоїнства мовлення (*virtutes elocutionis*): *aptum* – домірність, упорядкованість, адекватність; *latinitas* – чиста латина як мовна правильність; *perspicuitas* – прозорість, очевидність як ясність чи зрозумілість для слухача; *ornatus* – прикрашення як вираз, приємний для слухачів [7, с. 371].

У 1967 р. представник Оксфордської школи логічної семантики Х. Грайс у циклі лекцій у Гарвардському університеті, а згодом у статті "Логіка й мовне спілкування" запропонував загальний принцип комунікативної кооперації – спільність мети учасників спілкування, що визначає адекватний меті внесок кожного до комунікативної співпраці. Більш конкретними принципами комунікативного співробітництва стали розроблені Х. Грайсом чотири постулати (максими) мовленнєвої поведінки адресанта, що перегукуються з наведеними вище риторичними принципами: кількості, якості, відношення й манери мовлення [8, с. 45–46]. Дослідник вважав підґрунтям успішної кооперації насамперед логіку й раціоналізм, а постулати служили для пояснення, яким чином через їхнє порушення мовець здатний передати адресату більше інформації, ніж міститься в логіко-семантичному змісті вербального повідомлення [1, с. 217–237]. Означені постулати отримали назву неконвенційних конверсаційних імплікатур генералізованого типу [9, с. 228], що розглядалися не лише як стандарти комунікативної поведінки, а і як засоби взаєморозуміння, залежні від спільного мовного коду, тезаурусів учасників спілкування, контексту, а також не в останню чергу – від належності мовців до певного етносу й культури.

Яскравим і показовим у плані ставлення етносу до мовленнєвої діяльності людини є фразеологічний масив знаків мови, що демонструє найбільш переконливо імплікатури мовної поведінки, її "максими" та "антимаксими". Фразеологізми й паремії будь-якої мови, що позначають мовну діяльність, утілюють влучні, емотивно й аксіологічно заряджені, функціонально забарвлені стереотипні характеристики, які надає народ власним комунікативним діям. Саме шляхом звернення до еталонів і стереотипів світосприймання лінгвокультурної спільноти відтворюється система ціннісної орієнтації певного етносу [2, с. 374], локальні асоціації щодо стандартної в певній культурі ситуації спілкування [3], її пріоритетні комунікативні вектори.

Метою нашої статті є з'ясування стереотипів мовної діяльності та імплікатур комунікативної поведінки, зафіксованих у масиві українських фразем і паремій. Такі стереотипи етносвідомості "здатні шляхом актуальної презентації соціально санкціонованих потреб спонукально та типізовано впливати на свідомість особистості – соціалізованого індивіда, формуючи в ньому відповідні мотивації" [4, с. 4–5], зокрема, мотивації комунікативного співробітництва і створення балансу цілей партнерів спілкування.

У масиві досліджених нами українських фразем і паремій можна умовно виокремити дві групи. Фразеологізми першої групи (фонаційні) характеризують мовленнєві дії з огляду на їхнє звукове сприйняття реципієнтом, друга група (змістовні) охоплює знаки якісних властивостей змісту мовлення, диференціація яких на підгрупи відповідає розробленим Х. Грайсом генералізованим конwersаційним імплікатурам.

Фонаційні фраземи позначають темп мовлення (швидко – *розсипатися горохом; сипатися з язика; сипати словами, як горохом; захлинатися словами; стріляти словами* (у 2 знач.); *дрібнотіти язиком*; повільно – *тягти слова з рота; цідити слова крізь зуби; зимувати на кожному слові*); його гучність (тихо – *як муха дзичить; шептати, як рак у торбі; говорити під ніс (під носом); говорити, як під лавкою*; голосно – *як віл реве; як грім гримить; пельку рвати; дерти (рвати) горло; рвати повітря (пуп, живіт, як на пуп); як недорізаний; на весь рот; розв'язати язик (рот); розпускати голос*); уривчастість (*рвати слова; ковтати слова*); чіткість (*як гвіздком прибити*); монотонність (*прясти нитку*); невиразність (*мов клоччя жує; наче ріпу гризе; як кіт муркоче; мов свиня хрюка*).

Цікаво, що в масиві українських фразем і паремій здебільшого стереотипізовані антимаксими фонаційної поведінки мовців, позитивно оцінено лише чіткість мовлення. Гучність, як і невиразність, повільність, тихість мовлення оцінюються українським етносом як негативні ознаки, про що свідчать конотації наведених фразем, переважно з метонімізованими соматизмами *горло, рот, пуп, живіт* тощо, а також утворені шляхом уподібнення мовленнєвих дій зі звуками, які видають тварини, що переважно відповідають негативним стереотипам оцінки в етносвідомості (*наче ведмідь реве; як коза недорізана; як порося в плоті* тощо). Умотивоване підвищення сили звучання, зумовлене обуренням, радістю, незадоволенням і т. ін., передається інтеграцією зі сферою *музика* й розцінюється як нейтральне: (*говорити*) *на високих нотах*.

Кількісний характер змісту мовлення (перша підгрупа) відповідає максимі дозованої інформативності мовлення й виражений зворотами переважно зі значенням "багато говорити про що-небудь незначне, несерйозне, пусте; базікати" – *вертіти язиком, як корова хвостом; молоти язиком* (у 2 знач.); *ляпати язиком; наговорити повну хату; верзти на всю обихідку; розв'язати язика; розпустити ханьки* і т. ін. Дуже балакучу людину, яка любить говорити багато зайвого, непотрібного, неправдивого або не вміє стримуватися від таких розмов, характеризують фраземами *довгий язик; язик, як помело (як лопатень, як млин); язик меле; язик без кісток*. На позначення небагатослів-

ної, мовчазної людини у масиві українських фразеологізмів наявні звороти *скупий на слово (на слова, на мову)*; *слова не витягнеш (не видавиш)*, що не виявляють експресивної негативної забарвленості.

Емотивне та функціональне навантаження компонентів подібних фразем свідчить про негативне ставлення українського етносу до марнослів'я й відсутності розумового контролю за мовленням: *що на язик набіжить*; *що на рот налізе*; *як млин меле* й под. Зазначені фраземи кількості мовлення зумовлені метонімічним використанням соматизму *язик*, який здебільшого виконує функцію інструмента або об'єкта. Інтенсифікація мовної дії будується на образно-метафоричній інтеграції з концептами *млин*, *корова*, *помело*, *ціп*, *лопата*; на гіперболізації соматизму, пов'язаній зі сприйняттям його довжини, гнучкості, відносної відокремленості від холоніма *людина*. Більш наочно процеси такої інтеграції представлені у прислів'ях, де подаються вихідні сценарії порівняння (*Голова, як тік, а язик, як ціп: що хочу, те й молочу*), контрасту (*Млин меле – мука буде: язик меле – біда буде*), заперечення (*Слово – не полова, язик – не помело*).

До цієї підгрупи належать також звороти зі змістом кількісного збільшення інформації (додавання, доповнення), причому ставлення етносу до такого збільшення визначається якісним показником (доречністю) та правилами мовного етикету етносу (негативним вважається втручання в розмову сторонньої особи): *пришити пришеву (пришиви)*; [*своє*] *слово приточити*; *докладати своїх слів* – "доповнити сказане кимсь, втрутитися в чужу розмову". Цікаво, що недоречність доданого мовлення позначається зворотами *ні пришити*, *ні прилатати* з такою самою метафоричною переінтерпретацією концептосфери шиття щодо сфери мовлення, а друге значення звороту *слово приточити* – "2. Внести неясність у чияюсь думку; перекрутити думку на свій лад, обманути", демонструє негативний результат такого втручання. Як жартівлива й іронічна примовка, коли хтось несподіваний чи непроханий утручається в розмову, використовується знак побутової сфери – *нате і мій глек на капусту*, що також визначає негативну оцінку таких мовленнєвих дій (пор.: *Твоє не мелеться, то й мішка не підставляй*; *Не до тебе п'ють – не кажи "здоров"*; *Вона знає, що у нас і в борщі кипить*).

Друга підгрупа змістовних фразем відображає максимум якості, обізнаність/необізнаність мовця, правдивість/неправдивість мовлення. Таке значення формується на підставі просторової аналогізації мовленнєвої поведінки: рух прямо й уперед без відхилень асоціюється в етносвідомості українців із правдою (*іти навпростець (навпрошки, діал. направці)*). На позначення правдивого мовлення використовується кінетичний стереотип українського етносу – погляд в очі, обличчя (*у вічі*; *на очі*; *в обличчя*; *в лице*; *дивитися правді в обличчя (в лице)*). Правдивість висловленого аналізується із честю, життям,

міцністю, світлом, чистотою (*живе слово; давати слово честі; слово честі (гонору); твердий (міцний) на слово*; пор. прислів'я *Топчи правду в калюжу, а все чиста буде; Правда світліша за сонце*).

Зміст неправдивого мовлення забезпечується уподібненням мовлення до відповідної сфери неприродних фізичних дій (*висисати з пальця; видирати з-під нігтів*), процесів плетіння (*плетсти (плескати, патякати) язиком*), руху (*розминутися з правдою*), сценаріїв пускання мильних бульбашок (*пускати миляну баньку*) і гусарського життя (*заливати гусара*), а також аналогією зі смаковими відчуттями (зокрема, солодким смаком як неправдою – *медові слова; присолодити язика; На язиці медок, а на думці льодок*), слуховими й тактильними відчуттями (*На словах, як на цимбалах; М'яко стеле, та твердо спати*). Сприйняття неправдивих слів пов'язується з відсутністю в адресата зорових відчуттів через хворобу, зовнішні перешкоди: *наводити полуду (більмо) на очі; перти тумана в очі; пускати туману в очі (дим, пилюку)*. Неправдивість мовлення передається також уподібненням його до колового руху: *крутити словами; Не крути словами, як пес хвостом*. Вправність, умілість неправдивого мовлення пов'язується з майстерним гаптуванням тканини: *як шовком шити (гаптувати)*.

Третю підгрупу складають фраземи зі змістом максими відношення (релевантності) як відповідності темі мовлення, що ґрунтуються на подібності мовленнєвих дій і військової справи (*улучати в точку, бити в ціль*), господарської або трудової діяльності (*бити клинці, сидлати свого коника*), на рефлексивізації сполук за допомогою зворотного займенника *свій*, що привласнює певну тематичну стратегію мовця з огляду на аналогію з фізичними діями людини: *повернути на своє; гнути свою лінію* тощо.

Недоречність мовлення передається шляхом сприйняття мовленнєвих дій як руху (*іхати не в ті ворота (не туди, куди потрібно); не в ті двері попадати (попадатися, потрапляти)*), як невірного готування їжі (*наколотити гороху з капустою; вигадати таке, що й у борщ не кришать*), як марної побутової роботи, господарської діяльності (*розводити боби (на бобах); перевіювати полову; плести лико; молотити зубами (язиком; вивезти язиком, як на лопаті і под.)*).

Зміст пустих балачок мотивується метонімізацією соматизмів (органів мовлення) і метафоризацією предикатних супровідників на підставі суміжного поняття "відсутність контролю" та стереотипного уявлення про язик як мотузку: *теліпати (теленькати) язиком; ляпати (ляскати, махати) язиком*. Беззмістовність розмов у свідомості етносу здебільшого пов'язується з нерозумною людиною, її безглуздими, невиправданими вчинками, які порівнюються із потьмаренням свідомості в результаті дії отруйних рослин: *як блекоти (дурману, чемериці) об'ївся*.

Безпредметність і нерелевантність розмов сприймається етносом як марнування мови й асоціюється із чимось легким, неважливим, чого варто позбутися (пор.: *марнувати мову (слова); випустити слова на вітер*. Вибір дієслів у фраземах із таким значенням відбувається звичайно в межах лексем фізичної, трудової діяльності, які завдяки своїй первісній семантиці здатні позначати пусті, беззмістовні, непотрібні розмови шляхом сполучення з мотиваційно непрозорими об'єктами [5, с. 135–136]: *плести банелюки (андрони, антимонії, мандрони); точити бали (баляси, баяндряси, ляси); правити (гнути, розводити, ліпити) теревені; знати химери; нести ахінею; гнути бандигу* тощо. Об'єкт мовної дії може бути референційно парадоксальним і створювати каламбур: *(верзти) і на голову не налізе; сім мішків гречаної вовни (і все неповні); сім мішків гречаного Гаврила; переливати з пустого в порожнє*.

Четверта підгрупа фразеологізмів характеризує манеру мовлення, згідно з відповідною конверсаційною імплікатурою. Українські фраземи зі значеннями манери мовленнєвих дій репрезентують позитивне ставлення етносу до продуманості, чіткості, легкості мовлення, красномовства, що аналізується зі сферами пташиного співу, гарного читання, музики, майстерності: *як з книжки читати; як по псалтирю читати; (говорити) як по нотах; як у сопілку грає; як по писаному; наче соловей співає* тощо. Дошкульність, різкість мовлення розцінюється по-різному – із властивим народу гумором язик уподібнюється до гострих предметів – бритви, голки, ножа, зброї, жала: *жалити язиком; язик, як бритва; пускати стрілу (шпильку); як ножем відрізати* і т. ін. Дотепність та уїдливість мовлення передається шляхом аналогії зі знаками смакових відчуттів: *додавати солі (перцю)* – 'робити дотепнішим, гострішим, дошкульнішим, уїдливішим (про висловлювання)'.
Позитивною є також оцінка стриманої мовчазності, обачності в розмовах, нерозголошення таємниць (*держкий на язик; держати язик за зубами (на зашморзі, на прив'язі, на припоні)*). Така оцінка відтворюється й у прислів'ях: *Порожня бочка гучить, а повна мовчить; Порожній посуд здаля дзвенить* (згадаймо асоціацію голови з бочкою, посудом); *Хто мовчить, той двох навчить; Їж борщ із грибами, держи язик за зубами*. Позитив манери мовлення пов'язаний також із красномовством (*халкий на мову; проворний на язик; (говорить) наче пташка щебече; як у сопілку грає; наче соловей співає* – 'красномовний, вправний у розмові, який вміє багато й швидко говорити'. Слушність, доречність, влучність висловленого підкреслюється метафоричними супровідниками компонента *слово*: *золоті слова; для красного слова; кругле слово; добрим словом*.

Негативне ставлення українського етносу до манери мовлення відбивається у фразеологізмах зі значенням 'лаяти, ображати, сварити і под.', що формується шляхом зіставлення мовленнєвої поведінки зі сценаріями фізичних дій, пов'язаних із неприємними відчуттями, а також стереотипами оцінок відчуттів людини чи тварини (*накрити мокрим рядном; накручувати хвоста; намити голову (в'язи, шию, чуприну); підсипати перцю (жару, хрону); обкидати брудом (гряззю); тикати під ніс кислці; вилити помій*). Адресат таких мовних дій уподібнюється до тварини або до об'єкта трудової (господарської) діяльності людини: *брати в шори; знімати стружку; котити бочку; перетерти з пісочком; різати ножем; розчистити під горіх; скребти (скубати, стругати, скромадити) моркву; підсипати перцю; піддати жару; дати на галушки* тощо.

Лайка пов'язується у фразеологізмах із модусною ознакою концептів *чорт, вогонь, грім, блискавка, гадюка, гедзь, свиня*: *садити чортами; дати чортів; аж сипати вогнем; дати жару; дати прикурити; без вогню варити; кресати словами; метати громи (блискавки (в 1 знач.)); закинути гадючку; кидати гедзя; посилати к чортам свинячим*. Негативна конотація зворотів нерідко підсилюється певними значеннями дієслівних компонентів: *обкидати (словами); дати (дрозда, духу, на горіхи); усипати (на галушки, по перше число); бити (словом)* тощо, – а також зниженими позначеннями соматизмів людини (*розпускати морду (писок); роззявляти пащеку (пельку)*). Лайка асоціюється із *кривим, гострим, міцним, чорним словом*.

Показовими також є позначення мовленнєвої діяльності як її відсутності, неможливості, припинення. Образність таких зворотів створюється шляхом доксального сприймання ситуацій як "можливих світів" [6, с. 78], здебільшого пов'язаних із соматизмами мовленнєвого апарату людини: *проковтнути язика; язик приріс до піднебіння; язик стає руба; язик у петлю скрутило; брати язика на гаплик; присохнути на язичку; зав'язати рот; засупонити пащу (пельку, рота); держати язика на зашморзі*. Негативна оцінка змісту цих фразеологізмів зумовлена відношенням мовчання до його причин, переважно негативного психоемоційного стану людини (хвилювання, злості, роздратування), а також примусового характеру дії. Мовчання асоціюється зі смертю, нерухомістю: *мовчати, як гріб, мумія, стіна*.

У фразеосистемі української мови менш чисельними є звороти на позначення перлокутивних реакцій адресата на мовленнєві дії адресанта. Реакції адресата розглядаються або як зміна його психологічних станів, або як зміна у свідомості та в поведінці відповідно до іллокуції чи безвідносно до неї: *кидати камінці в город* – 'заціпа-

ти кого-небудь словами, розмовами'; *як обухом бити по голові; як довбнею вдарити по голові* – 'вражати неприємною інформацією кого-небудь'; *брати в обмолот (криком, у роботу* (в 1 знач.)) – 'рішуче впливати на кого-небудь, змушувати когось діяти певним чином'; *як горохом об стінку кидати* – 'не реагувати на розмову, на чий-небудь зауваження'; *втвкти в довбешку (в макітру)* – '1. Частим повторенням чи поясненням спонукати кого-небудь зрозуміти або засвоїти щось' тощо. Ці звороти позначають психоемоційні та модальні стани людини як реакцію на комунікативну поведінку мовця й демонструють стереотипи реагування на мовлення та процеси метафоричної переінтерпретації первинних знаків. Так, мовленнєвий вплив уподібнюється до сценаріїв трудової діяльності, його ефективність сприймається етносом як певна дія на голову людини (побиття, заповнення тощо) або процес уловлювання інформації як рухливого предмета (*ловити слова [із рота]* – 'уважно, з цікавістю слухати кого-небудь'; *ловити на ходу (на льоту)* – 'відразу сприймати, засвоювати що-небудь').

Неефективність мовних дій, що спричиняє комунікативний конфлікт, у фразеологізмах пов'язана з недотриманням конверсаційних імплікатур: *протрубити вуха* – 'дуже надокучити кому-небудь постійними розмовами про одне і те саме'; *об'їсти голову* – 'дуже набриднути кому-небудь якимись розмовами (перев. вимогами, нагадуваннями)' тощо.

Дослідження віддзеркалення стереотипів й імплікатур комунікативної поведінки у фраземах і пареміях різних мов поглиблює уявлення про національний характер, ментальність народу, його психологію й має значні перспективи дальшої розробки на матеріалі усної народної творчості, міфології, літератури, а також у зіставному аспекті.

1. *Грайс Г. П.* Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. – М., 1985. – Вып. 16; 2. *Опарина Е. О., Сандомирская И. И.* Фразеология и коллективная культурная идентичность // *Profilowanie w języku i w tekście.* – Lublin, 1998; 3. *Прохоров Ю. Е.* Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев. – М., 1996; 4. *Рыжков В. А.* Особенности стереотипизации, необходимо сопровождающей социализацию индивида в рамках определенной национально-культурной общности // *Языковое сознание: стереотипы и творчество.* – М., 1988; 5. *Селіванова О. О.* Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспект). – К. – Черкаси, 2004; 6. *Селіванова О. О.* Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. – Полтава, 2008; 7. *Франк Д.* Семь грехов прагматики: тезисы о теории речевых актов, анализе речевого общения, лингвистике и риторике // Новое в зарубежной лингвистике. Теория речевых актов. – М., 1986. – Вып. 17; 8. *Grice H. P.* Logic and Conversation // *Syntax and Semantics.* – N.Y., 1975; 9. *Grice H. P.* Studies in the way of words. – Cambridge, L., 1989.

ЕТНОЛІНГВІСТИКА

Тетяна Вільчинська

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СЕМАНТИКО-КОГНІТИВНА ПРИРОДА КОНЦЕПТУ "СВЯТІСТЬ" У ПОЕТИЧНОМУ ТЕЗАУРУСІ Б.-І. АНТОНИЧА

Концепт **СВЯТІСТЬ** в етнонаціональній картині світу на різних етапах функціонування української мови (культури) характеризується різними особливостями, зумовленими відношеннями на осі координат – релігійна картина світу / мовна картина світу. Перевагу того чи іншого сегменту картини світу у мовній свідомості носіїв значною мірою засвідчує аналіз поетичних тезаурусів українських письменників, що жили і творили в різні історичні епохи. У поетичних текстах Б.-І. Антонича є цікаві зразки експлікації концепту СВЯТІСТЬ.

Б.-І. Антонич – один із найоригінальніших і найглибших українських ліриків ХХ ст. Його вірші вражають читачів образністю, метафоричністю, незвичною поетичною мовою, а дослідників, як зауважує М. Ільницький, – насамперед тим, "що до них важко було підступитися: той критичний інструментарій, який використовувався при аналізі тогочасних літературних фактів, тут не спрацьовував" [3, с. 164]. Зрозуміти й усебічно осмислити поетичну спадщину Антонича можна лише шляхом осягнення цілісності та еволюції авторового світобачення, реалізованого в його художній мові, яка віддзеркалює ту мовну ситуацію, що склалася в Україні в перших десятиліттях ХХ ст.

Об'єктиваторів концепту СВЯТІСТЬ у поетичній мові Б.-І. Антонича визначаємо відповідно до тих референцій, що їх засвідчує аналізований концепт, а також з урахуванням специфіки його лінгвального вираження, яку часто пов'язуємо з його вербалізатором – лексемою *святий*. До основних репрезентантів концепту СВЯТІСТЬ в Антоничевих текстах належать смисли, що виявляють зв'язок із Святими. Насамперед вони корелюють із такими референтами, як *пророк, пророки Даниїл і Йона, апостол, Божий посланець*, які називають тих, хто визначився у своєму служінні Господу (*Вода тяжка й густа пророка колихала, наче мати сина* [1, с. 122]). Поширеними також є групи номінантів, що становлять референтну базу для позначення: церковно-народно-календарного часу: *Різдво, Благовіщення, Зелені Свята (Різдво...Сніг мені нагадає далеке свято, що має запах чоколяди та дитинства* [1, с. 236]); сакральних локусів або культових споруд: *церква, вівтар, собор, Галілея, Єрусалим (Твій дід теж тесля був. Стоять церкви чотири, що ними завершив життя убоге* [1, с. 171]);

природних реалій, що мисляться як святі: *святеє деревце, святий дуб (Ніч квітчає чола, законам пристрасті слухняні. Дуб святий. Мчить ланя [1, с. 187]); священних предметів, передусім богослужбових книг: Біблія, Євангеліє, Псалтир, хрест, образ, свічка (Моя країно зоряна, біблійна й пишна, квітчаста батьківщино вишни й соловейка! Де вечори з Євангелії... [1, с. 183]); молитов, богослужінь, священнодійств: сповідь, причастя, літургія, молитва (Сердцець молебень відспівавши, відходиш, мов коротка казка [1, с. 187]); абстрактних понять: наука свята, святий огонь, найсвятіша ціль (Та поки що свята омана... [1, с. 131]). Як кореференти СВЯТОСТІ привертають увагу в поетичному тезаурусі автора й усталені словосполучки на зразок: *свята простота і свята наївність (Свята ... велика простота – найвища досконалість [1, с. 218]).**

Окрему групу в межах номінантів СВЯТОСТІ становлять синтагми з лексемою *свячений*. В Антонича – це *свячені кулі, свячене сонце, свячена вода (Свячене сонце в короваю [1, с. 103]).*

Відповідно до означених вербалізаторів визначаємо основні концептуальні смисли, що формують інтенціональне поле досліджуваного концепту і які знаходять підтвердження в народнопоетичній, християнській, загальномовній та ін. традиціях тлумачення відповідного поняття. Розглядаючи семантичні компоненти у структурі аналізованого концепту, послуговуємося методикою Н. Слухай, запропонованою нею для аналізу "образу-міфологеми як фрагмента асоціативно-інтенціонального каркасу концептуальної картини світу письменника" [7, с. 321]. Незважаючи на те, що дослідниця використовує її для дослідження художніх образів, ця методика може бути застосована також для аналізу співвідносних із ними концептів. Суть цієї методики полягає в ідентифікації суб'єктно-об'єктної позиції будь-якого актанта мегаситуації в художньому творі згідно з формулами: "А є Х..." (суб'єкт осмислення – СО), "А як Х..." (суб'єкт зіставлення – СЗ) і "Х... як А" (об'єкт зіставлення – ОЗ) [7, с. 24]. Вважаємо, що це дозволить глибше проникнути в семантику концептів, репрезентованих в авторській картині світу.

Почнемо з тих смислів, що реалізуються в позиції СО. Одним із основних семантичних фрагментів у структурі досліджуваного концепту, який послідовно виявляє себе в поетичному тезаурусі Б.-І. Антонича і пов'язаний із тлумаченням Святих, є 'Той (Ті), що визначився (-лися) своїм життям у любові до Бога'. Специфіка його реалізації в поетичній візії Б.-І. Антонича зумовлена передусім об'єктивациєю концептуальних смислів, зумовлених діями пророків як "натхнених провісників Слова Божого і передбачників майбутнього" [2, с. 531]. Прикметно, що автор не концептуалізує таких образів, як Петро, Павло, Миколай, Іоанн, натомість виводить образи пророків Даниїла та Йони (вірші "Даниїл у ямі

левів", "Балада про пророка Йону"). Саме з ними пов'язана об'єктивізація в поетичній мові таких індивідуальних смислів, як: 'Той, що характеризується величчю, всемогутністю' (*Пророк, долонею спинивши лік вітрів... [1, с. 123]*); 'Той, що як провісник Бога на землі благословляє природні стихії' (*Долонь лілеї понад водами простяг, благословляючи пливучих в даль дельфінів [1, с. 122]*); 'Той, що оберігає спокій' (*Тоді пророк молився і охороняв блаженний сон утихомирених поліпів [1, с. 124]*).

За В. Жайворонком, пророки – одна з іпостасей Святих поряд із апостолами, великомучениками, преподобними ченцями і т. ін. [2, с. 531]. Водночас у християнській традиції пророки часто ототожуються з апостолами, якими називають тих, хто від Бога отримав настанови для повідомлення людям. У структурі аналізованого концепту подібні уявлення експлікуються за допомогою компонента 'Той, що посланий Богом проповідувати його вчення': *Це Той, що створює й винищує світи, післав мене до вас,.. моїми вас усіх благословить руками!* [1, с. 123]. Пророки, апостоли виступають проповідниками Божого вчення завдяки своїй безмежній вірі в Господа. У поетичному тезаурусі Б.-І. Антонича подібний смисл об'єктивується у структурі концепту СВЯТІСТЬ як 'Той, що непохитний у своїй вірі до Бога': *Коли при мені станеш Ти – у ямі левів я безпечний* [1, с. 122].

Позиція ОЗ для концептуалізованого образу пророка репрезентована смислом 'поет як пророк', що засвідчує переосмислення згідно з антропоморфним кодом: *В хитанні мукою своєю знайшов пророк нову ідею* [1, с. 271]. Прикметним для творчості Антонича є її зв'язок із шевченківською традицією, на чому наголошують Р. Гром'як, Е. Соловей, Д. Павличко, В. Махно, В. Соколова та ін. Тому саме Т. Шевченко в Антоничевих текстах часто асоціюється з пророком українського народу: *Це Ти сто літ показував мету і шлях стовпом вознистим* [1, с. 266] (вірш "Шевченко"). Позиція ОЗ для номена *пророк* об'єктивується також у контексті: *І місяць, звівши сині руки, немов пророк, став місто клясти* [1, с. 201] (переосмислення згідно з астральним кодом). Про асоціативний зв'язок апостолів і поетів свідчить такий контекст: *Захоплення нам родить апостолів і поетів* [1, с. 211].

3-поміж тих, хто визначився у своїй відданості Богові, легендарна постать праведника Ноя, що врятував людство від потопу. Мовна концептуалізація відповідного образу засвідчує реалізацію семантичного компонента 'Той, що, завдяки святості і праведності, заслужив Божу прихильність': *І Ноям, що блукають, шлеш у далеч шум прихильний* [1, с. 128]. Форма *Ноям* символізує багатьох праведників, які здобули Божу прихильність. Загалом, аналіз концептуальних фрагментів, що об'єктивують уявлення про Святих, засвідчує передусім маніфестацію тих смислів, які формуються навколо образу пророка.

Носіями концептуальної семантики для концепту СВЯТІСТЬ у поетичній творчості Б.-І. Антонича є хроноси, репрезентовані насамперед календарними святами, що демонструє вияв такого компонента у структурі досліджуваного концепту, як 'те, що пов'язане з різними календарними датами', реалізованого в позиції СО. Зауважимо, що вже в лексикографічних джерелах XIV–XV ст. зафіксовано появу відповідного значення для лексеми *святий* – 'назва церковних свят' [5, с. 327]. Мовна концептуалізація вказаного смислу за допомогою вербалізаторів *Різдво* (у поета є кілька віршів з такою назвою), *Благовіщення*, *Святий вечір*, з одного боку, і *Зелені Свята* – з другого, засвідчує відображення поетом культури українського народу, в якій органічно поєдналися християнські та язичницькі мотиви. У той час як християнська церква запроваджувала вшанування Святих, язичницький календар уже існував. Церква досить успішно замінила давні свята подіями з життя Ісуса Христа (Різдво, Вознесіння й ін.) та святами з циклу Богородиці (Успіння, Покрова й ін.). Водночас залишилося й чимало язичницьких дат, які набули християнської оболонки, як Зелені Свята – назва християнського свята Трійці. Загалом концептуалізація вказаного смислу виявляє авторське прагнення поєднати у своєму міфосвіті народно-календарну обрядовість та церковні свята. Наприклад: *Сьогодні є Зелені Свята, зелена вже трава ... Усі до церкви поспішіть!* [1, с. 223] – Зелені Свята знаменували завершення весняного та початок літнього календарного циклу, у християн – свято на честь Святої Трійці.

У позиції ОЗ у цій референтній ситуації концепт СВЯТІСТЬ реалізує смисл 'земля, як 'країна Благовіщення' (*О земле, земле батьківська, клятьбо бездольна, моя країно Благовіщення!* [1, с. 186]). В українській етнокультурі Благовіщення символізує настання весни, оновлення землі, про що свідчать численні народні повір'я [2, с. 40]. Поет бажає такого оновлення Україні. З іншого боку, "Благовіщення – свято на пошанування Богородиці, присвячене події, коли вона отримала благу звістку про народження Спасителя" [4, с. 26]. У поетичній картині світу Антонича Благовіщення теж асоціюється з благою звісткою, але об'єктивується в авторському тлумаченні: *Ось благовіщення світанку – й сонце ніч розмеле* [1, с. 191]. Як бачимо з наведених прикладів, сакралізація навколишнього світу природи здійснюється через його контекстуалізацію в ритуальному циклі релігійних християнських свят, а отже, одним із найважливіших компонентів хронотопу поезій Б.-І. Антонича є реалізація часових понять за допомогою церковного та народного календарів.

Концептуалізація СВЯТОСТІ об'єктивується також в уявленнях про святі місяці, під якими розуміємо як назви культових споруд, так і назви на позначення інших сакральних просторових понять. Це дозволяє

окреслити такий концептуальний смисл у структурі досліджуваного концепту, як 'те, що асоціюється зі святими місцями', репрезентований передусім у позиції СО, де він реалізує фоново-енциклопедичні знання, наприклад: *В церквах горить Христовий ладан* [1, с. 87]. Подекуди інтерпретація образу церкви в поетичній творчості Б.-І. Антонича набуває етнічного забарвлення: *Дяки співали, і співали хори, церкви були в смеречину убрані* [1, с. 171].

З образом Єрусалима в мовно-концептуальній картині світу письменника пов'язана об'єктивація семантичного компонента 'те, що асоціюється зі спокоєм, умиротворенням': *І аж тоді я відпочину, коли дійду в Єрусалим* [1, с. 222]. За однією з версій, Єрусалим – місто, засноване Богом. І хоч у своїй історії Єрусалим мав і трагічні сторінки, він асоціюється передусім із Божим містом, з якого почалося проповідування християнства. Через образ Галілейських Кан виявляє себе концептуальний смисл 'те, що символізує простір, де чудотворив Ісус Христос': *Спів тече Христовий, немов вино з води у Галілейській Кані* [1, с. 125]. Отже, семантика святого місця у структурі концепту СВЯТІСТЬ, незважаючи на незначну кількість об'єктивацій, засвідчує свою значущість, передусім у плані розмежування профанного й сакрального, останнє з яких позначає величчє, недоторканнє, що стало таким завдяки зв'язкам із Богом.

Помітно виявляє себе в поетичній творчості Антонича смисл, що за своєю семантикою реалізує зв'язок зі священним деревом. Про прадерево відомо, що воно символізує єдність земних і небесних сил, хоч домінантним є мотив земного райського дерева, яке об'єктивує пракультурний тип світогляду наших предків. Таким деревом для Б.-І. Антонича був дуб. Недаремно саме його поет іменує богом. З образом дуба пов'язана в Антоничевій поезії об'єктивація багатьох семантичних компонентів. Так, крім того, що дуб – це "рослина з ознаками анімізму, анімізму: *Але і ти – рослина горда, що співаєш це, не знаючи пощо* [1, с. 190]; він також – 'той, що символізує гармонію, умиротворення': *В устах зорі тростини флейти. Ніч квітчає чола, законам пристрасті слухняні. Дуб святий. Мчить ланя* [1, с. 187] (позиції СО); 'той, що, як бог, відповідає за первісний порядок': *Зелена башта – дуб стрільчаствоверхий, підвішися із ночі чорних нар, виполює черву й гниття пожар зливає свіжим соком – бог упертий* [1, с. 189] чи мислиться як 'медіатор між полісвітами, що віщує життя, хоча сам приречений на загибель': *Лиш дуб один крізь біле море, дельфін рослинний, вдаль пливе, ... віщуючи нове життя* [1, с. 148]; *Але і ти колись, мов пень, подоланий від тлі, покотися землі на груди сині* [1, с. 190] (позиції СЗ). Оказіональне індивідуально-авторське тлумачення образу дуба засвідчує позиція СЗ, де реалізується переосмислення згідно

з анімістичним і антропоморфним кодами: *Лиш дуб, рослинний лев, над лісом, гордий і скупий монарх, підводить вранці сонця жезл над марнотратним світом* [1, с. 175].

Об'єктивуються в поетичній візії Антонича також сакральні уявлення, пов'язані з іншими священними деревами. Наприклад, у рядках із поезії "Різдво" *Місяць – на ялинці неба золотий горіх* [1, с. 236] символіка Різдва наповнює глибоким смислом поганський ритуал прикрашання вічнозеленого дерева – ялинки, який був інтегрований християнством. Реалізацію смислу 'дерево як етнопросторова міфопоетична константа' засвідчує мовна концептуалізація інших вегетативних образів, як-от: *калина, вишня, черемха, вільха, волошки* та ін.: *Моя країно зоряна, біблійна й пишна, квітчаста батьківщино вишні й соловейка!* [1, с. 183].

Вияв фонові-енциклопедичних ознак засвідчує концептуальний смисл 'те, що пов'язане з предметами релігійного культу', реалізований у позиції СО та репрезентований різними лексичними вербалізаторами на позначення священних предметів, наприклад: *дяк запалює свічки* [1, с. 170], *в церквах горить Христовий ладан* [1, с. 87] та ін. Водночас виявлено контексти, в яких концептуалізовано образи свічки, хреста, чоток, Біблії та ін. переосмислюються завдяки реалізації в позиції СЗ: *хрест неначе ключ могутній* [1, с. 116] або *під хлип свічок – тремтливих птахів* [1, с. 198] й ін. Низку індивідуальних смислів подібні образи виявляють у позиції ОЗ. Так, Біблія як книга велична, священна реалізує зв'язок із ніччю, повною таємниць (*А ніч – мов Біблія червона й чорна* [1, с. 120]); свічка – з черемхою (*Мов свічка, куриться черемха* [1, с. 143]); чотки – з днями (*І так мандрую без упину, мов чотки, пхаю кожну днину* [1, с. 222]) та ін. Поет-християнин шанує Біблію, але для Антонича-пантеїста такою книгою є природа. Його однаково хвилює і *Христовий ладан*, і те, що його палить весна: *весна на вільхах палить ладан* [1, с. 181].

Розглянутий концептуальний смисл поширюється завдяки такому, як 'те, що пов'язане зі священними діями: богослужінням, сповіддю, причастям і под.'. Наприклад: *Їхню сповідь у книгу ночі запиши!* [1, с. 94] (позиція СО) або *Сприймаю сонце, мов причастя, мільнім молінням і стрільчатим* [1, с. 264] (позиція ОЗ).

Оказіонального звучання в контексті антоничівських поезій набуває смисл, пов'язаний із семантикою моління: *моління люди шлють Христу і Духу; сонцю, зорям, вітру – молимся зорям дальнім; землі – і знов молюсь землі зеленій; весні – весні окриленій молись* тощо. Водночас, крім фонові-енциклопедичних ознак, що виявляються в позиції СО, кількісно репрезентованою у мовно-концептуальній картині світу Б.-І. Антонича є позиція СЗ, що виявляє авторські уявлення про молитву як *дим, готицьку вежу, тополю, орла, білого*

лебеда, перепела, завдяки чому об'єктивуються концептуальні ознаки 'чиста', 'висока', 'велична' та ін.: *Молитва людська є, неначе дим, кружляє над селом, мов білий лебідь* [1, с. 217].

Найбільшою частотністю серед кореферентів СВЯТОСТІ позначений образ *святого вогню*. У поетичній мові Антонича з ним пов'язана реалізація таких концептуальних смислів, як: 'той, що асоціюється з досягненням мети, пов'язаної з пізнанням Бога': *Аж пізнав я таємницю міту, ... як людина може сотворити Бога. Аж тоді дійшов я до мети, аж тоді заграє огонь святий* [1, с. 239]; 'той, що корелює з гармонійним буттям у правді і злагоді': *Ми іскрами вогню святими напишемо свій глузд буття* [1, с. 278] та 'той, що символізує високі почуття (захоплення, любові), які дає відчуття Бога': *Злетти на мене Голуб-Дух, ... натхненний зміст налий у мене в форму вбогу, нехай горить в очах захоплення вогонь святий* [1, с. 233]. Реалізуються всі смисли в позиції ОЗ. Як бачимо, серед виявлених смислів переважають символічні, в яких образ вогню виявляє ознаки язичницької та християнської його інтерпретації.

Щодо інших концептуальних смислів, то вони засвідчують передусім метафоричне розгортання семантики концепту СВЯТІСТЬ та корелюють з одним із загальнономовних тлумачень найчастотнішого з вербалізаторів – лексеми *святий*: 'якого глибоко шанують, дорогий, заповітний' [6, с. 103]. Це дозволяє окреслити у структурі досліджуваного концепту такі смисли, як: 'те, що спрямоване до високої мети' (у контексті об'єктивується дескрипцією *найсвятіша ціль*): *Мужньо, вєдино прямувати в найсвятішу ціль* [1, с. 277] і 'те, що є важливим, загальнообов'язковим, істинним' (експлікується за допомогою дескрипції *наука свята*): *Коли дає науку він [Сократ] святу про вічність, справедливість, чистоту...* [1, с. 262].

На відміну від загальнономовного тлумачення усталених словосполучень *свята наївність*, *свята простота* як фразем частіше зі зниженням забарвленням [6, с. 102], у поетичній мові Б.-І. Антонича вони засвідчують вияв стану святої дитинної простоти та наївності, поза якими неможливе ні правдиве пізнання Бога, ані його прославляння: *Наївність є свята, довершенням є малість. Щаслива ця людина, ясна її дорога: наївно, мов дитина, молиться до Бога* [1, с. 218]. Такий мотив є типовим для антоничівських творів, оскільки й сам поет часто виявляв дитячу захопленість Богом, природою тощо, стверджуючи, що *захоплення – початок релігії й сонетів; захоплення нам родить апостолів і поетів* [1, с. 211].

Помітно актуалізується у структурі аналізованого концепту смисл 'те, що стало святим через ритуал освячення (вода, кулі, хліб)'. Зауважимо, що на рівні мови значення 'освячений', очевидно, засвід-

чує наступний етап семантичного розвитку лексеми *святий*, оскільки воно виникло пізніше і стосується насамперед християнства. У поетичному тезаурусі Антонича реалізація вказаного смислу набуває етнонаціонального забарвлення: *І про опришків сотий раз оповідає в пісні бас: свячені кулі, литий пояс, таємне зілля, дика борть, заклята ніч і смерть в напоях, що їх коханцям варить чорт* [1, с. 86].

Щодо свяченої води, то вона в міфопоетичній традиції є символом життя, очищення, розмноження і т. ін. Як бінарна сутність, вона може давати силу і забирати її (опозиція жива вода / мертва вода). Вода може оберігати, а може провіщати небезпеку. В Антоничевому міфопросторі об'єктивується уявлення про *свячену воду*, що може захистити від нечистої сили: *Виходжу перед хату і поріг мого серця зливаю всеціплющою, свяченою водою* [1, с. 231]. Якщо в наведеному прикладі експлікується позиція СО для концептуалізованого образу води, то в наступному – ОЗ, що виявляється в переосмисленні уявлень про коровай за астральним кодом: *Дібровою весілля їде. Розкотисті музики грають, свячене сонце в короваю* [1, с. 103]. Подібна референція маніфестує передусім вагомість обрядового значення хліба, пов'язаного зі сватанням, заручинами, благословенням на шлюб і под.

Аналіз семантико-номінативної природи концепту СВЯТІСТЬ розкриває особливості мовної концептуалізації відповідного поняття в поетичній картині світу Б.-І. Антонича. У його творчості Святість поряд із Божественним і Богородичним началом освячує та одуховнює матеріальний світ, часто набуваючи такого звучання і значення, яке виходить за суто естетичні межі, сягаючи високих духовних вершин. Досліджуваний концепт належить до когнітивно-багатоградних величин в українській етнокulturі, що підтверджує його мовна об'єктивація в поетичному тезаурусі Б.-І. Антонича, в якому він характеризується розгалуженою підсистемою номінацій, семантичною наповненістю завдяки тим смислам, що виявляють себе внаслідок метафоризації.

1. Антонич Б.-І. Велика гармонія (Модерністична поезія ХХ ст.). – К., 2003;
2. Жайворонок В. Знаки української етнокulturі: Словник-довідник. – К., 2006;
3. Ільницький М. Осягаючи феномен Антонича: Варшавські українознавчі записки Х / За ред. С. Козака. – Варшава, 2000. – С. 164–169;
4. Кметь І. Пресвятая Богородице, спаси нас! (Образ Богородиці в українських апокрифах) // Апологет. – 2004. – № 4. – С. 18–30;
5. Словник староукраїнської мови ХІХ–ХV ст.: У 2 т. – К., 1978. – Т. 2;
6. Словник української мови: В 11 т. – К., 1978. – Т. 9;
7. Слухай Н. В. (Молотаєва). Художественный образ в зеркале мифа этноса: М. Лермонтов, Т. Шевченко. – К., 1995.

УКРАЇНЬСЬКА ЛІНГВОФОЛЬКЛОРИСТИКА У СЛОВ'ЯНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

Основи мовностилістичного вивчення усної народної словесності започаткували П. Житецький, О. Потебня, Ф. Буслаєв, Фр. Міклошич, О. Веселовський та інші дослідники кінця XIX – початку XX ст. Однак спеціальна наукова дисципліна почала формуватися лише в середині XX століття. Історію розвитку слов'янської науки про мову усної поезії відбито в укладеній О. Хроленком хрестоматії "Язык фольклора" (2005, 2006), до якої увійшли висловлювання письменників і збирачів про мову усної словесності, а також фрагменти із праць Фр. Міклошича, О. Потебні, О. Веселовського, Вс. Міллера, В. Виноградова, В. Проппа, Й. Осовецького, А. Євгенєвої, П. Богатирьова та ін. Про досягнення польських дослідників ішлося в розвідці Я. Адамовського і С. Небжеґовської "Sylwetka naukowa Profesora Jerzego Bartmińskiego" (1999) [26, с. 26], про здобутки російських учених – у статтях Є. Артеменко "Полвека воронежской школе лингвофольклористики" (2007) [1] та О. Хроленка "Курская лингвофольклористика" (2008) [20]. У нашій праці ми спробуємо простежити надбання українських авторів на слов'янському фоні та визначити напрямки подальших студій.

Предмет дослідження лінгвофольклористики

Слов'янська лінгвофольклористика як окрема галузь філології виникла на межі фольклору, стилістики та мовознавства у середині XX ст. і була сформована завдяки працям П. Богатирьова, А. Євгенєвої, Й. Осовецького, Є. Артеменко, О. Хроленка, С. Нікітіної, Є. Бартмінського, Є. Сероцька, С. Єрмоленко та ін. Термін "лінгвофольклористика" запропонував у 70-ті рр. О. Хроленко, який визначив предмет її дослідження – мову народної поезії [23]. "Лінгвісти, – підкреслювала С. Нікітіна, – розглядають мову фольклору як наддіалектну художню форму мови, яка реалізується у фольклорних текстах і говорять про фонетику, морфологію і лексику цієї мови" [13, с. 53]. С. Єрмоленко зазначала, що висловом "мова фольклору" "об'єднується мова різних фольклорних жанрів, у яких закладено естетичне сприймання народного слова, його емоційно-експресивний зміст" [6, с. 282]. Поряд із поширеним у російській науці терміном "язык фольклора" (А. Євгенєва, П. Богатирьов, Й. Осовецький та ін.) учені використовують також на-

зви "народно-поэтическая речь" і "народно-песенная речь" (Л. Баранникова, А. Десницька та ін.). В українській (почасти – загалом слов'янській) літературі з лінгвофольклористики терміном **мова** позначають власне мовну систему як сукупність одиниць різних рівнів, і наслідок реалізації системи – **мовлення** (праці С. Єрмоленко, Є. Бартмінського та ін.). У зв'язку з цим нагадаємо, що П. Богатирьов та Р. Якобсон фольклорну творчість також порівнювали із "langue" в сосюрівському розумінні, підкреслюючи: "Подібно langue, фольклорний твір неособовий та існує лише потенційно, це комплекс відомих норм та імпульсів, канва актуальної традиції, яку виконавці розцвічують узорами індивідуальної творчості подібно до того, як чинять творці *parole* щодо *langue*" [2, с. 118]. Таким чином, у свідомості носіїв усної словесності закладено певний канон (модель) усталених образів і засобів їх мовного вираження, в кожному індивідуальному випадкові реалізований у текстах, які в процесі побутування мають безліч варіантних форм. Цю думку підтримав Й. Оссовецький, який подав таке розуміння мови народної поезії: "У загальному плані мову фольклору можна представити як метасистему, що включає підсистеми окремих її жанрів, у яких вона конкретно реалізується" [15, с. 202–203].

**Вивчення мовних одиниць фольклору, зв'язків
із художньою літературою і діалектами у 60–80-ті рр. ХХ ст.**

На першому етапі розвитку окремої науки про мову усної словесності зусилля російських дослідників (П. Богатирьова, А. Євгенєвої, Й. Оссовецького, Л. Баранникової та ін.) були спрямовані на виявлення специфіки народної поезії, взаємозв'язків із народними говорами і мовою художньої літератури, на практичний аналіз лексичних і синтаксичних особливостей фольклорних текстів. Розглядаючи особливості мови народної поезії, П. Богатирьов наголошував, що вона співвідноситься з мовою художньої літератури, діалектним і розмовним мовленням. Відповідно, "аналіз літературної мови в її естетичній функції неможливий, якщо ми не знаємо літературної мови в її комунікативній функції, як неможливо виявити специфіку мови фольклорного твору, не знаючи ... діалекту в його комунікативній функції" [3, с. 180]. Звідси – потреба досліджувати твори усної словесності в умовах їхнього функціонування.

Українська лінгвофольклористика в другій половині ХХ ст. представлена працями таких дослідників: Л. Рак, О. Назарук, П. Мишуренко, Р. Волощук, К. Шульжук, С. Єрмоленко, В. Чабаненко, Н. Журавльова, С. Савицький та ін. Увагу українських учених у 60–70-х рр. ХХ ст. привернули мовні особливості українських народних дум та ліричних пісень. Зокрема, Л. Рак та О. Назарук у дисертаційних роботах аналізували гіперболи, сталі епітети, здрібнілі форми, тавтологічні вирази,

порівняння, складні слова, прикладки, книжну, церковнослов'янську, діалектну і запозичену лексику, фразеологію та поетичний синтаксис дум [16; 11]. Г. Халимоненко виділив й описав тюркські (турецькі, кримськотатарські, ногайські) слова [19]. Питання словотвору іменників зі значенням зменшення в ліричних піснях, прикметникової та дієслівної синонімії, функціонування складних слів у мові фольклору розглянули Р. Волощук і П. Мишуренко; Б. Ключковський вивчав прикладки і сполучення неприкладкового характеру, К. Шульжук – звертання, В. Чабаненко – засоби експресивності тощо [4; 10; 9; 25; 24]. Щоб звернути увагу на особливості народнопоетичних одиниць, помітні через призму літературної норми, А. Коваль у підручникові "Практична стилістика сучасної української мови" (1978) морфолого-словотвірні та синтаксичні засоби народної поезії виділила в окремі параграфи.

Проблеми аналізу народнопоетичної мови відобразила С. Єрмоленко у ряді статей [5; 7]. Словник української народної пісні, морфолого-словотвірні засоби, фразеологію, семантико-синтаксичний паралелізм дослідниця докладно розглянула в розділі "Фольклор як мистецтво слова", який увійшов до книги "Фольклор і літературна мова" (1987). В українській лінгвофольклористиці ХХ ст. це була перша ґрунтовна праця, в якій спеціально проаналізовано мову народнопоетичних текстів. У монографії "Нариси з української словесності (стилістика та культура мови)" (1999) розділ "Спочатку була пісня" присвячено мовностилістичним особливостям народної поезії різних жанрів, основним мовним образам, варіативності уснопісенного тексту.

Українську народнопісенну мову у 80–90-ті роки досліджували в дисертаційних роботах Н. Журавльова (стилістичні особливості форм іменників) та С. Савицький (загальні назви осіб) [8; 17].

Воронезькі учені на чолі з Є. Артеменко в 70-ті рр. ХХ ст. звернулися до питань народнопоетичного синтаксису і текстотворення. Петрозаводські дослідники, очолювані З. Тарлановим, описували жанрову диференціацію російського фольклору. Курські лінгвофольклористи разом із О. Хроленком зосередили свою увагу на семантиці та лексикографічній фіксації народнопоетичної лексики. Помітний вплив на розвиток лінгвофольклористики мали монографія Є. Артеменко "Синтаксический строй русской народной лирической песни в аспекте ее художественной организации" (1977), посібник О. Хроленка "Лексика русской народной поэзии" (1976) і наступна його книга "Семантика фольклорного слова" (1992) та ін. У подальші роки колеги Є. Артеменко докладно студіювали специфіку структурної організації предикативних одиниць, паратаксичних конструкцій, особливості фольклорного тексту, ідіолекту творця (праці Л. Писаревої, Т. Масневської, Т. Малихіної, С. Тихонової, Н. Макарової та ін.). Триває вироблення сучасного понятійного апарату лексикологічних і лексикографічних

досліджень у сфері народної поезії, здійснюване Є. Артеменко, О. Хроленком, М. Бобуновою в названих публікаціях, а також І. Климас у монографіях "Об'єкт фольклорної лексикології" (2001), "Своеобразие лексикологических категорий в языке фольклора" (2004).

Дослідження західно- та південнослов'янських лінгвофольклористів

Мова фольклору у 60–70-х рр. ХХ ст. стала предметом вивчення багатьох європейських славістів: Є. Бартмінського, Й. Адамовського, С. Гайди, С. Глінки, Є. Сероцюка – у польській лінгвістиці; В. Конеського – в македонській; О. Зілінського, В. Марчока, – у чеській; Й. Горака, А. Мелічерчіка, Ф. Міка, Я. Оравца – в словацькій; П. Брозовича, П. Марковича, Д. Айдачича – у сербській; Х. Щробака, Р. Іванової, Н. Георгієва, У. Дукова, Л. Андрейчин – у болгарській; Л. Кузьмича, А. Малюка – в білоруській тощо. Вчені розглядали формульність фольклорних текстів, їхні експресивно-виразові засоби, зв'язок із діалектами та літературною мовою. Слід відзначити фундаментальне дослідження Є. Бартмінського "О језыку folkloru" ("Про мову фольклору", 1973), в якому він проаналізував особливості мови народної пісні, пов'язані з усною формою побутування (еліпсис, контамінація, формула, повтор, діалогізація), фонетичні варіанти, словотвірні дублети, лексичні поетизми в опозиціях та ін. Про особливості взаємодії словотвору в текстах народної словесності та діалектах, стилістичну деривацію, місце фольклору в стилістичній системі мови він писав в енциклопедичній розвідці [27].

Мовностилістичні вартості словацької народної поезії розглянув В. Марчок у монографії "Estetika a poetika ľudovej poezie" ("Естетика і поетика народної поезії", 1980). Мовним особливостям і виразовим одиницям присвячено ряд словацьких, болгарських і сербських збірників: "Estetika a poetika ľudovej poezie" ("Естетика і поетика народної поезії" за ред. В. Марчока, 1980), "Ezik i poetika na bġarskija folklor" ("Мова і поетика болгарського фольклору" за ред. П. Дінекова, 1980), "The Magical and Aesthetic in the Folklore of Balkan Slavs" ("Магічне та естетичне у фольклорі балканських слов'ян" за матеріалами міжнародної конференції, 1994), "Erotsko u folkloru slovena" ("Еротика у фольклорі слов'ян", упоряд. П. Маркович, 2000) та ін.

Лексикографічні праці кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Проблеми аналізу мови усної словесності та укладання словника мови фольклору С. Нікітіна висвітлювала у 70–80-ті рр. ХХ ст. у ряді статей [12; 13]. Предметом опису в словникові мови народної поезії стала структура семантичного поля фольклорного слова, система його усталених парадигматичних і синтагматичних зв'язків у певній

сукупності текстів. Об'єднуючи словники текстів одного жанру, російські вчені прийшли до створення в Інституті мовознавства РАН машинного тезаурусу мови фольклору. У цей же період О. Хроленко запропонував подібну методику укладання словників мови фольклору, визначивши такі параметри словникової статті: "Лексикографічний портрет" слова для нас складається із семи структурних частин: (1) ідентифікаційна; (2) парадигматична; (3) синтагматична; (4) парадигматично-синтагматична; (5) словотвірна; (6) функціональна; (7) додатково-інформаційна" [23].

Лексикографічний опис важливої для народнопоетичного мислення тематичної групи **дім** С. Нікітіна й О. Кукушкіна здійснили в монографії "Дом в свадебных причитаниях и духовных стихах (опыт тезаурусного описания)" (2000), в якій подано 30 опорних слів у межах міфопоетичної та народноправославної картин світу. Слова-концепти *речь* *голос*, *слово*, *говорить* у мові російської усної поезії подано в дослідженні С. Нікітіної "Лингвистика фольклорного социума" (2000). Важливим досягненням стало створення в Курському університеті науково-дослідної лабораторії, видання періодичних збірників "Лингвофольклористика" та "Фольклорная лексикография". Ідеї О. Хроленка розвинула М. Бобунова в монографії "Фольклорная лексикография: становление, теоретические и практические результаты, перспективы" (2004). Відомо, що курські вчені уже видали понад 20 кластерних і частотних словників мови усної російської поезії. Термін **кластер** вони використовують на позначення сукупності слів, що належать до різних частин мови і представляють певний фрагмент фольклорної картини світу. У праці М. Бобунової та О. Хроленка "Словарь русского фольклора. Лексика былин" (2005) описані кластери "світ природи" та "світ людини".

Паралельно з укладанням словників кластерного типу триває робота над частотними словниками (праці Н. Моргунової, І. Степанової, І. Климас і Т. Петрової, О. Литус та ін.). У 2007 р. А. Яценко опублікував у збірникові "Лингвофольклористика" словник мови української ліричної пісні, що є сучасною лексикографічною працею, створеною на базі електронної версії збірника "Українські народні пісні. Родинно-побутова лірика. Ч. І. Пісні про кохання" (1964), яка містить 5278 лексичних одиниць у 61 229 слововживаннях.

Вивчення мови фольклору в етнолінгвістичному аспекті

О. Хроленко слушно вказував на тісний зв'язок лінгвофольклористики з етнолінгвістикою та лінгвокультурологією, наголошуючи, що "лінгвофольклористи вивчають мову усної народної творчості як необхідну базу народнопоетичної творчості і як засіб осягнення етнічної ментальності й традиційних культурних смислів" [22, с. 79]. Саме цим

ознаменований новий етап діяльності слов'янських лінгвофольклористів у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. На основі фольклорних джерел колективами учених на чолі з Є. Бартмінським та М. Толстим було укладено польські та російські етнолінгвістичні словники [28; 18].

Представники воронезької школи аналізують мову фольклору з позицій впливу на неї народної ментальності, репрезентації мовними засобами народнопоетичної концептосфери (праці Є. Артеменко, С. Добрової, В. Черваньової, О. Волощенко та ін.). Результати роботи відображено в кандидатських і докторських дисертаціях, у ряді статей та монографій, серед яких назвемо книги С. Добрової "Еволюція художественних форм фольклора в світле народного мировосприяття" (2004), В. Черваньової та Є. Артеменко "Пространство и время в фольклорной языковой картине мира" (2004).

У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. посилюється інтерес до етнолінгвістичних студій української мови, а отже, й до мовних особливостей фольклорних текстів. Українські дослідники активізують вивчення мовно-виразових одиниць різних жанрів: стилістичні та семантико-структурні ознаки замовлянь (О. Остроушко, В. Баденкова, Н. Брильова, С. Степанов, Г. Таранюк), лексико-синтаксичну структуру казок (С. Лавриненко, О. Бондар, К. Данильчук), антропонімію коломиїок (Н. Колесник), лексико-граматичні та стилістичні властивості дум (М. Ландер, Н. Василькова, Т. Беценко), семантико-синтаксичну будову загадок (А. Мойсієнко, Г. Онищенко), емоційно-експресивні засоби українських пісень (В. Горбань, О. Данильченко, О. Книш), художні означення (О. Слюсарєва), народнопоетичні фразеологізми (Н. Бабич) та ін. Видано спеціальний збірник "Мова та стиль українського фольклору" (1996).

Засоби образності усної поезії сучасні вчені простежують не відокремлено, а в рамках мовно-концептуальної картини світу, через призму міфопоетичного мислення народу. Зокрема, слов'янські міфологеми в українському фольклорі досліджував Ю. Карпенко, лексеми-концепти в усній словесності – М. В. Скаб та М. С. Скаб, О. Антонюк, С. Чорноткач та ін. Структури знакової репрезентації міфологічного мислення в текстах народно-календарних паремій висвітлив С. Єрмоленко в монографії "Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць" (2006). У книзі "Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери" (2008) М. В. Скаб докладно описала семантико-словотвірні особливості концепту *душа* в різних стилях української мови, показавши їхню специфіку у фольклорних текстах.

Помітним явищем стала поява низки дисертаційних досліджень, присвячених мові українських народних пісень і балад, зокрема, Н. Колесник (особові імена), З. Василько (символи-фауноназви), І. Круть (календарно-обрядова лексика), В. Галайчука (фітоніми), О. Молодичук (лексико-фразеологічні засоби балад), О. Слюсарєвої (епітети весіль-

них пісень) та ін. О. Сімович у монографії "Поетична символіка української народної творчості: лінгвістичний аспект" (1999), розглянула фіто-символи-дендроніми, проаналізувала шляхи трансформації семантики слів, які стали образними константами в українській мові. Слова-символи, які позначають світ тварин, розглянула З. Василько в монографії "Символіка фольклорного образу" (2004). Ряд дисертацій присвячено особливостям фольклорних текстів різних жанрів, зокрема, Н. Алатирєвої (обрядовий гіпертекст), О. Хомік (український вербальний оберег), Т. Жук (повтори в казках) та ін. Лексико-семантичні засоби вираження концепту на тлі мовної картини світу розглянула О. Барабаш-Ревак у кількох статтях та в дисертаційній роботі "Мовний образ парубка в українських фольклорних і етнографічних текстах" (2009).

Досягнення кроскультурної лінгвофольклористики

Зіставні студії уснопоетичної мови у другій половині ХХ ст. здійснювали В. Вересаєв (російської та сербської); О. Свиридов (східнослов'янської та британської), Л. Малаш (української та польської) й ін. Зіставний аналіз мовних явищ фольклору є також одним із напрямків діяльності курської школи лінгвофольклористів на чолі з О. Хроленком. Його теоретичні засади було викладено в колективній монографії "Опыт сопоставительного анализа в лингвофольклористике" (2002) та збірникові праць "Сопоставительная лингвофольклористика" (2003). Останнім часом намітилася ще одна лінія цього напрямку – кроскультурна лінгвофольклористика. Об'єкт зіставної лінгвофольклористики – тексти однієї народнопоетичної культури, в межах яких виявляють спільне та відмінне у мовних картинах світу різних жанрів, територіальне диференціювання мови, еволюцію лексики тощо (дослідження С. Праведникова, Н. Кирсанова та ін.). Кроскультурний аналіз передбачає зіставлення фольклорно-мовних систем, що належать двом і більше народам. Його мета – з'ясування культурних смислів, зосереджених у певних лексемах, формулах, текстах, що представляють різні картини світу й відображають етнічну ментальність (праці С. Воронцової, О. Хроленка, К. Завалишиної та ін.). Результати аналізу певних концептів на матеріалі російського, англійського та німецького фольклору подано в книгах К. Завалишиної та О. Хроленка "Кроскультурная лингвофольклористика. Народнопесенный портрет в трех профилях" (2005) і "Кроскультурная лингвофольклористика. Тело человека в лексике русской, немецкой и английской народных песен" (2006). Наслідком лексикографічного опрацювання зіставлених матеріалів став "Контрастивный словарь в кроскультурном исследовании (на материале кубанских и немецких народных песен)" (2003) П. Нестеренко. В Україні кроскультурні студії також розпочато.

Російські вчені, розуміючи значення народнопоетичної творчості для розвитку національної культури, домоглися створення у Москві Державного республіканського центру російського фольклору. Він ініціював видання Зводу російського фольклору, який становитиме сукупність видатних пам'яток, зібраних і перевиданих у єдиних серіях. Уже вийшли "Былины Печоры" у 2-х томах (2001), якими розпочато серію "Былины", заплановану в 25 томах. У центрі здійснюють комп'ютерну систематизацію фольклорних архівів, створюють електронні версії видань і комп'ютерні бази даних, координують діяльність лінгвофольклористів Російської Федерації, організують експедиції та щорічні наукові конференції.

Слід визнати, що, попри велику кількість публікацій, в Україні поки що не сформовано осередків лінгвофольклористичного вивчення народної поезії. Зокрема, потребують глибшого дослідження тематичне багатство лексики і фразеології, великі морфолого-словотвірні можливості, специфіка синтаксичних одиниць, структура текстів різних жанрів. Важливими є студії основних концептів національно-мовної картини світу, що відтворюють мовленнєво-творчі та світоглядні потенції фольклорного соціуму. Нез'ясованим лишається питання про місце народнопоетичної мови в межах національної. Назріла потреба у створенні словників мови народної поезії українців, укладанні Зводу українського фольклору з використанням сучасних інформаційних технологій.

1. *Артемько Е. Б.* Полвека воронежской школе лингвофольклористики // Традиционная культура: Науч. альманах. – 2007. – № 2. – С. 74–78; 2. *Богатырев П. Г.* К проблеме размежевания фольклористики и литературоведения // П. Г. Богатырев. Функционально-структуральное изучение фольклора (Малоизвестные и неопубликованные работы). – М., 2006. – С. 118–120; 3. *Богатырев П. Г.* Язык фольклора // Язык фольклора: Хрестоматия. – М., 2006. – С. 179–198; 4. *Волощук Р. Г.* Прикметникова синоніміка в системі стилістичних засобів українського фольклору // Вопросы лексики и грамматики славянских языков. – Днепропетровск, 1981. – С. 56–82; 5. *Єрмоленко С.* Естетична природа слова в народній пісні // Укр. мова та літ. в школі. – 1976. – № 7. – С. 34–45; 6. *Єрмоленко С. Я.* Нариси з української словесності: Стилістика та культура мови. – К., 1999; 7. *Єрмоленко С.* Скарбниця народного слова // Мовознавство. – 1982. – № 6. – С. 58–69; 8. *Журавлева Н. Н.* Стилістическая маркированность форм имен существительных в языке украинского фольклора (на материале лирических песен): Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.02 / Харьков. гос. ун-т., 1986; 9. *Ключковский Б. Г.* Прикладка і сполучення неприкладкового характеру // Укр. мова і літ. в шк. – 1976. – № 12. – С. 20–29; 10. *Мишуренко П. Є.* До питання про складні слова у мові українського фольклору // Питання словотвору і граматичної структури української мови: 36. наук. ст. – Дніпропетровськ, 1976. – С. 58–63; 11. *Назарук А. Д.* Язык украинских исторических дум: Автореф. дис... канд. филол. наук : 10.02.02 / Киев. гос. пед. ин-т. – К., 1969; 12. *Никитина С. Е.* Словарь языка фольклора. Принципы построения и структура // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. – М., 1988. – С. 288–295; 13. *Никитина С. Е.* Тезаурус языка в машинном ракурсе // Фольклор. Проблемы тезауруса. – М., 1994. – С. 27–74; 14. *Никитина С. Е.* Устная народная культура и языковое сознание. – М., 1993; 15. *Оссовецкий И. А.* О языке русского традиционного фольклора // Язык фольклора: Хрестоматия. – М., 2006. – С. 200–222;

16. Рак Л. К. Мовні засоби гіперболізації в українських народних думках // Укр. мова і літ. в шк. – 1961. – № 4. – С. 27–34; 17. Савицький С. С. Словообразованіє нарицательных названий лиц в украинском фольклоре: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.02 / Киев. гос. пед. ин-т, 1990; 18. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5 т. / Под. ред. Н. И. Толстого. – Т. 1–3. – М., 1995–2004; 19. Халимоненко Г. Лексика дум та історичних пісень (коментар тюрколога) // Укр. мова та літ. в шк. – 1977. – № 9. – С. 21–29; 20. Хроленко А. Т. Курская лингвофольклористика // Лингвофольклористика. – Курск, 2008. – Вып. 14. – С. 4–8; 21. Хроленко А. Т. Лингвокультуроведение. – Курск, 2001; 22. Хроленко А. Т. Фольклорный мир в алфавитном порядке // Etnolingwistyka. – Nr. 12. – Lublin, 2000. – S. 121–138; 23. Хроленко А. Т. Что такое лингвофольклористика? // Русская речь. – 1974. – № 1. – С. 36–41; 24. Чабаненко В. А. Основи мовної експресії. – К., 1984; 25. Шульжук К. Ф. Обращения в украинских народных песнях: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.02 / Киев. гос. пед. ин-т. – К., 1969; 26. Adamowski J., Niebrzegowska S. Sylwetka naukowa Profesora Jerzego Bartmińskiego // W zwierciadle języka i kultury. – Lublin, 1999. – S. 10–20; 27. Bartmiński J. Ludowy styl artysyczny // Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. – T. 2. Współczesny język polski. – Wrocław, 1993. – S. 213–222; 28. Słownik stereotypów i symboli ludowych / Red. J. Bartmiński. – T. 1 (1-2). – Lublin, 1996–1999.

КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА

Наталія Чейлитко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЛЕКСИКО-ТЕМАТИЧНА МОДЕЛЬ ДИСКУРСУ

Семантичне моделювання дискурсу є однією з наукових проблем, над якою лінгвісти працюють вже протягом кількох десятиліть. Незважаючи на те, що науковцями запропоновано чимало підходів до її розв'язання, проблему, напевно, можна вважати вічною. Адже, як влучно зауважив В. Звєгінцев, семантика є тією туманною сферою, "в яку занурювалося чимало сміливих дослідників – деякі з них так і загубилися в ній, а ті, хто повертався, зазвичай не приносили з собою значних результатів" [2, с. 80].

Безперечно, семантичні моделі мають різну складність залежно від глибини відображення семантичних процесів у дискурсі. Моделі, які відтворюють тематичне розмаїття дискурсу, узагальнено відображають його смисл. Такі моделі покликані дати відповідь на питання про те, **що, коли, кому, ким і з якою метою** повідомляється.

Як показав В. Баєвський, кожний лексико-семантичний варіант (ЛСВ) у тексті становить тему. Тому близькі за значенням ЛСВ у межах певного дискурсу утворюють великі сюжетні теми [1, с. 193]. Відповідно, продуктивним шляхом створення тематичної моделі дискурсу є підхід, який базується на визначенні тематично актуальних ЛСВ та групуванні їх у лексико-тематичні дерева.

Актуальним залишається питання, якою має бути процедура послідовного, несуперечливого визначення тематичної актуальності ЛСВ. Метою статті є висвітлення результатів дослідження, яке полягало у встановленні тематичних ЛСВ дискурсу та створенні на їхній основі лексико-тематичної моделі (ЛТМ) дискурсу. Новою є розроблена методика виявлення тематичних ЛСВ та створення ЛТМ дискурсу із застосуванням методу зон зв'язків словоформ [3].

Зоною зв'язків словоформи (ЗЗС) називається та частина речення, в якій реалізуються всі синтаксичні зв'язки певної словоформи. Метод ЗЗС є графічним, бо передбачає, що ЗЗС можна показати графічно, провівши відрізок через усі елементи речення (ЕР), пов'язані з аналізованим ЕР. Одержаний набір відрізків, що відображають усі зони зв'язків у реченні, уможлиблює обчислення сили синтаксичної спаяності елементів речення. Під **силою синтаксичної спаяності ЕР** розуміємо кількість ЗЗС, які містяться в інтервалі між сусідніми елементами речення. З-поміж показників сили спаяності ЕР для кожного конкретного речення можна визначити найвищий, найнижчий та проміжні між ними показники. Найвищий показник сили спаяності називають **піком** найвищої **спаяності** в реченні (рис. 1). Кілька послідовно розташованих показників, що мають однакове найвище значення, називають **плато спаяності**. У реальному реченні може бути кілька піків та плато спаяності. Елементи речення, між якими кількість ЗЗС максимальна, утворюють **блок спаяності**.

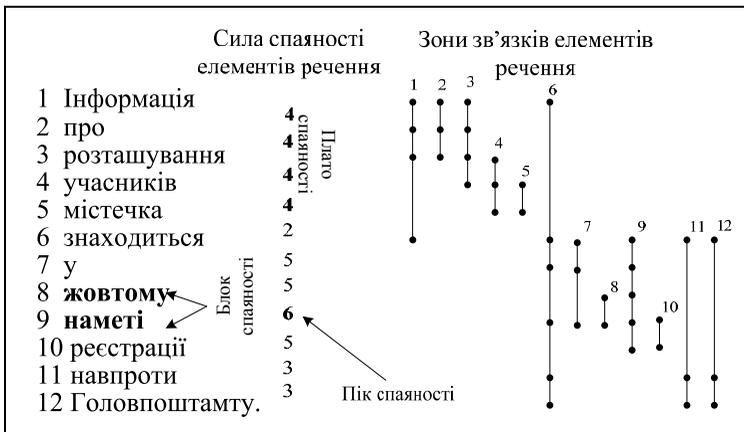

Рис. 1. Піки, плато та блоки спаяності елементів речення

Чим більша кількість ЗЗС припадає на межу між двома елементами речення, тим більш синтаксично спаяними в лінійному потоці мовлення вважаються ці елементи.

ЛСВ, які потрапили до блоків спаяності ЕР, можна вважати тематичними, і тому лексико-тематична модель дискурсу, створена на їх основі, адекватно відобразить тематичну ієрархію проаналізованого дискурсу.

Дискурс можна розуміти як обмежений набір тверджень, що формують і змінюють світ шляхом приписування нових значень мовним знакам. Варто пам'ятати, що значення в дискурсі не є сталим. Жоден дискурс не є замкненим та завершеним: "Ми намагаємося розкинути рибальські тенета так, щоб значення кожного знака опинилося у певних відношеннях з іншими. Але це, зрештою, неможливо, тому що кожна конкретна фіксація значення знака – умовна" [4, с. 49]. Відповідно, будь-яка тематична модель дискурсу, створена один раз і назавжди, є статичною, такою, що не відбиває зміни значень та їх співвідношення в дискурсі. Тому доцільно аналізувати певну послідовність текстів для того, щоб показати динаміку відтворення й трансформації дискурсу. Тоді постає потреба у створенні динамічної тематичної моделі дискурсу, яка могла б оновлюватися – у разі залучення нових текстів (нової сукупності тверджень), що репрезентують певний дискурс. На нашу думку, лексико-тематична модель дискурсу, створена на основі методу ЗЗС, є такою динамічною – відкритою до оновлення – моделлю, оскільки в ній передбачено:

- 1) автоматичний відбір тематичних лексем із текстів на основі позиційного критерію – входження до складу блоків спаяності ЕР;
- 2) автоматизований контроль значення відібраних лексем, який уможлиблює встановлення тих лексико-семантичних варіантів, що є тематично значущими для дискурсу.

Н. Шведова вказала на надзвичайно важливу роль ідеографічного впорядкування лексики з метою виявлення особливостей бачення й відображення світу мовцями. Дослідниця слушно зауважує, що підмножини ЛСВ, які наповнюють нижні рівні ідеографічного дерева, не є простими групами одиниць, відібраними на підставі спільної семантики. На думку науковця, "такі підмножини виконують важливе власне конструктивне й інформативне завдання, відкриваючи перед нами певний "шматочок дійсності" [5, с. 428]. Н. Шведова показала, що "картинки життя" в ідеографічному дереві "вимальовуються" насамперед лексикою, що називає різноманітні реалії буття, – іменниками та дієсловами. Тому ми уклали два лексико-тематичні дерева (ЛТД) тих іменників та дієслів, які увійшли до складу всіх блоків спаяності в проаналізованих текстах. Ми припустили, що лексико-тематична модель (ЛТМ), яка становить сукупність ЛТД повнозначних частин мови, адекватно відобразить "картину життя", що постає з текстів новин, присвячених виборам 2004 р.

Процес створення лексико-тематичної моделі дискурсу складається з таких основних етапів:

1) відбір елементів речення, які увійшли до всіх блоків спаяності ЕР у досліджуваній вибірці текстів;

2) лематизація (приведення до словникових форм) та впорядкування ЕР за частиномовною віднесеністю;

3) визначення для кожної лєми (словникової форми) її значення на основі вивчення контекстів її вживання – відповідно, надалі у фокусі уваги перебувають не лєми, а лексико-семантичні варіанти;

4) присвоєння кожному ЛСВ числового індексу, який показує, скільки разів аналізований ЛСВ увійшов до складу блоку спаяності;

5) упорядкування ЛСВ одного лексико-граматичного класу слів у лексико-тематичне дерево (рис. 2).

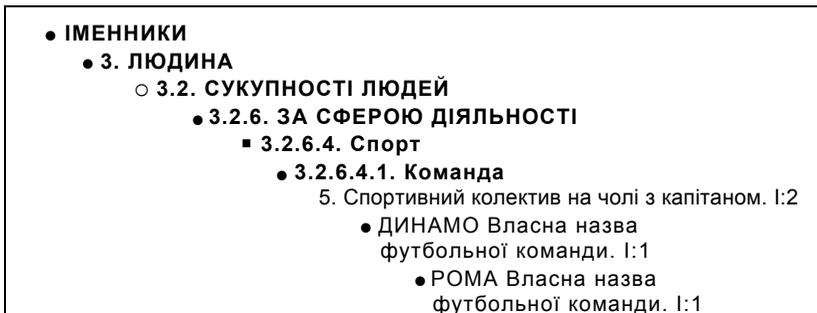

Рис. 2. Фрагмент лексико-тематичного дерева іменників

Таким чином, лексико-тематична модель дискурсу становить сукупність лексико-тематичних дерев повнозначних частин мови.

Зауважимо, що спеціально обчислені показники %_Sum_ЛСВ (кількість ЛСВ, які потрапили до піддерева певного вузла, у відсотках) та %_Sum_І (сума індексів усіх ЛСВ, які потрапили до піддерева цього вузла, у відсотках) уможливили здійснення кількісної характеристики ЛТД.

Розглянемо ЛТМ новин, присвячених виборам 2004 року в Україні. Аналіз за частиномовною належністю ЛСВ, що увійшли до блоків спаяності, виявив таку відсоткову співвіднесеність: 39,6 % усіх ЛСВ становлять власне іменники, що свідчить про основну роль іменників у тематичному розгортанні дискурсу. Тому в цій статті обмежимося описом ЛТД іменників.

Загальна кількість ЛСВ іменників, які потрапили до **лексико-тематичного дерева іменників**, становить 1740 одиниць. ЛТД іменників має шість рівнів глибини та п'ять основних розгалужень.

Таблиця 1. Основні вузли лексико-тематичного дерева іменників

	%_Sum_ЛСВ	%_Sum_I
Іменники	100	100
1. Буття	8,45	10,4
2. Абстрактні поняття	6,03	4,29
3. Людина	42,53	41,56
4. Суспільство	41,32	42,99
5. Природа	1,55	0,55

Відповідно, п'ятьома основними вузлами дерева є вузли другого рівня, які найбільш загально окреслюють явища дійсності, названі іменниками в проаналізованому дискурсі: "Буття", "Абстрактні відношення", "Людина", "Суспільство", "Природа" (табл. 1). Найбільш наповненими лексико-семантичними варіантами є вузли "Людина" – 42,53 % від загальної кількості ЛСВ, "Суспільство" – 41,32 % ЛСВ. Ці ж два вузли мають найбільші показники індексу, тобто частоту потрапляння ЛСВ до блоків спаяності – 41,56 % для "Людини" і 42,99 % для "Суспільства". Цей факт яскраво свідчить про основну тематичну спрямованість дискурсу – суспільне життя людини.

У піддереві вузла "Буття" превалюють ЛСВ на позначення часово-просторових характеристик зображуваних подій та їх кількісні виміри.

У піддереві вузла "Абстрактні поняття" особливу увагу привертає вузол "Оцінка", наповнений незначною кількістю ЛСВ із низькими індексами, тобто він не становить тематичної домінанти дискурсу. Проте саме цей вузол показує, в який спосіб оцінювалася політична ситуація під час виборів 2004 року. Так, найвищий індекс серед означених ЛСВ має *криза 'різка зміна звичайного стану речей, злам, загострення становища'* (I=15). Негативну оцінку містять ЛСВ *худо 'щось погане, неприємне, зло, лихо'* (I=1) та *негарзд 'стан, коли все погано, не дуже добре, не так, як треба'* (I=1); метафоричні номінації *чума 'надзвичайно небезпечне, згубне соціальне явище'* (I=1); *болото 'усе те, що характеризується брудом, застоєм, відсутністю живої діяльності, ініціативи'* (I=1), які вказують на особливості концептуально-метафоричного простору проаналізованого дискурсу: стан суспільства порівнюється, з одного боку, з хворобою (чума), а з другого – з брудом (болото).

Серед ЛСВ, які потрапили до піддереву вузла "Людина", близько 50 % припадає на назви осіб, половина з яких – назви осіб за сферою діяльності. Це засвідчує намір авторів проаналізованих текстів подати вибори та події навколо них як масові – такі, що активували

численні групи населення, різноманітні й за сферою діяльності (політика, військова справа, промисловість і підприємництво, фінансова сфера, медицина, спорт, наука, освіта, мистецтво, релігія), і за родинними зв'язками (від бабусь до онуків), і за громадянством (українці, білоруси, грузини, поляки, канадці та навіть новозеландці), тобто спричинили не лише всенародний, а й усесвітній розголос. Високий показник %_Sum_I вузла з назвами осіб за сферою діяльності "Політика" (третина всіх назв осіб за сферою діяльності) вказує на тематичну домінанту дискурсу – суспільно-політичне життя держави. Тому в дискурсі переважають назви політичних діячів.

Піддерево вузла "Людина як соціальна істота" засвідчило, що в проаналізованому дискурсі суспільно-політичне буття виявляє себе насамперед через активну діяльність людей або їхніх угруповань. Провідне місце посідає діяльність, пов'язана з виборами: ЛСВ *вибір 'той, кого вибрано, те, що вибране'* (I=18); *голос 'право висловлювати свою думку під час вирішення державних або громадських справ'* (I=30); *голосування 'обирання кого-небудь, вирішення чого-небудь поданням голосів'* (I=36).

Піддерева вузлів "Людина як фізична істота", "Людина як психічна істота", "Людина як розумна істота" показують різноаспектні прояви людини в проаналізованому дискурсі. Так, ЛСВ, які наповнюють вузли "Почуття", "Емоційний стан", "Ставлення", дають уявлення про психологічне тло подій, відображених у текстах, – настрої та світовідчуття людей. Переважають ЛСВ на позначення бурхливих людських переживань: *вогонь 'душевне піднесення, натхнення'* (I=1); *ейфорія 'сприйняття, оцінка чого-небудь у надто або невиправдано оптимістичних тонах'* (I=1); *захоплення 'велике внутрішнє піднесення, збудження, порив, запал'* (I=1); *істерика 'напад істерії'* (I=2); *обурення 'сильне невдоволення, роздратування'* (I=1), *підйом 'ентузіазм'* (I=1); *піднесення 'запал, натхнення, душевне піднесення, ентузіазм'* (I=1); *пристрассть 'сильне, бурхливе, нестримне у своєму виявленні почуття'* (I=2); *раж 'сильне збудження, несамовитість, шаленство'* (I=1); *хвиля 'наплив яких-небудь почуттів, думок, що визначають настрої людини'* (I=1).

У піддереві "Суспільство" найбільші показники %_Sum_I припадають на ЛСВ, пов'язані з поняттям держави (вузол "Держава" – 12,87 % від %_Sum_I по цілому дереву, більше третини від сумарного індексу по піддереву "Суспільство"). Це не випадково з огляду на те, що вибори є одним із заходів, який має державне значення.

У проаналізованому дискурсі представлена військова тема (вузол "Військова справа"), оскільки ЛТД іменників містить багато ЛСВ на позначення явищ дійсності, пов'язаних із цією темою. Особливу увагу

привертає значна кількість назв протистоянь, зокрема: **страйк** 'форма боротьби, яка полягає в колективній відмові робітників і службовців від праці з висуненням підприємцям або урядові економічних і політичних вимог' (I=25); **сутичка** 'невеликий короткочасний бій' (I=8). А також назви військових дій, зокрема: **блокування** 'здійснення блокади' (I=5); **напад** 'силова дія, спрямована на кого-, що-небудь з метою захоплення, пограбування, знищення і т. ін.' (I=6); **облога** 'оточення військами укріпленого пункту (міста, фортеці і т. ін.) з метою оволодіння ним' (I=3); **опір** 'протидія кому-, чому-небудь, боротьба з кимось, чимось' (I=7). Хоча вибори 2004 року відбулися переважно як мирна подія, проте наведені дані свідчать про те, що вони осмислювалися й називалися в термінах військового протистояння.

Значна кількість ЛСВ та високі сумарні показники індексів у вузлах "Заклади та організації" (2,1 %), "Населені пункти та їх частини" (6,86 %), "Будівлі, споруди" (4,47 %) вказують на прагнення авторів текстів якнайповніше подати відомості про місце відображених у них подій.

Піддерево вузла "Природа" заповнене невеликою кількістю ЛСВ (27 одиниць) і, відповідно, має невисокі показники індексів. Причина полягає в тому, що тема природи є периферійною в проаналізованих текстах.

Таким чином, ми показали, що одним із шляхів створення тематичної моделі дискурсу є підхід, який базується на виявленні в тексті тематично актуальних ЛСВ та групуванні їх в лексико-тематичні групи.

Тематичну актуальність ЛСВ визначено на основі методу ЗЗС: відібрано всі ЛСВ, які входять до блоків спаяності EP, а також кожному ЛСВ приписано індекс, який відображає кількість уходжень ЛСВ до блоку спаяності. ЛСВ із найбільшим індексом укажуть на тематичне ядро дискурсу, ЛСВ з невисоким індексом – на додаткові теми.

Упорядковані в лексико-тематичну модель ЛСВ іменників та дієслів адекватно відобразили тематичну спрямованість дискурсу політичних новин, присвячених виборам 2004 року.

Описана методика створення лексико-тематичної моделі має великий науковий потенціал, оскільки уможливіло аналіз різноманітних дискурсів, визначення домінантних та периферійних тем.

1. *Баевский В. С.* Лингвистические, математические, семиотические и компьютерные модели в истории и теории литературы. – М., 2001; 2. *Звегинцев В. А.* Предложение и его отношение к языку и речи. – М., 2001; 3. *Перебийнос В. И.* Еще раз о структуре предложения // Чествуя филолога: К семидесятилетию Ф. А. Литвина. – Орел, 2002; 4. *Филлипс Л.* Дискурс-анализ: Теория и метод. – Х., 2004; 5. *Шведова Н. Ю.* Русский язык: Избранные работы. – М., 2005.

ЗАГАЛЬНОМОВНИЙ І СПЕЦІАЛІЗОВАНИЙ ТЕЗАУРУСИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Сьогодні одним із найважливіших завдань лексикографії є проєктування таких словників, які б на рівні світових стандартів задовольняли потребу сучасної інформатизованої спільноти в систематизованій лінгвістичній інформації. З огляду на це **тезауруси** як словники, які не лише фіксують, а й систематизують лексичні одиниці в межах потрібної мовної підсистеми, потрапляють у поле підвищеної уваги фахівців. Рівень розвитку інформаційних технологій в Україні дозволяє, а потреби користувача вимагають зосередитися на розробленні саме **комп'ютерних тезаурусів** різних типів: як загальномовних, так і вузькогалузевих термінологічних тезаурусів. Ця робота проводиться співробітниками лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка в рамках наукових студій з формалізації мовних досліджень [2, с. 3–10; 4, с. 84–87].

Через відсутність українських ідеографічних словників (не тільки комп'ютерних, а й паперових), а також у зв'язку зі станом лексикографічних досліджень з тезаурусотворення терміносистема такої порівняно "молодої" мовознавчої галузі, як комп'ютерна ідеографія, досі практично не розроблялася. Тому в процесі роботи над укладанням "Комп'ютерного тезауруса української мови" як словника, який хоча б частково задовольнив потребу української лексикографії в загальномовних комп'ютерних тезаурусах, виникла необхідність чітко визначити і систематизувати терміни цієї лінгвістичної ділянки. Для роботи над обома проєктами було здійснено огляд вітчизняної та зарубіжної літератури з лінгвістичної семантики та лексикографії, а також проаналізовано та систематизовано вже готові лінгвістичні продукти, що є в бібліотеках та в мережі Інтернет (15 паперових і понад 50 комп'ютерних словників тезаурусного типу).

"Комп'ютерний тезаурус дієслів української мови" та **"Спеціалізований тезаурус з комп'ютерної ідеографії"** – це зразки комп'ютерних ідеографічних словників одного типу, але різних підтипів за тематичною спрямованістю: загальномовного та спеціалізованого тезаурусів. Тематична специфіка ідеографічного словника визначає його **склад, структуру, особливості укладання та застосування**.

Загальномовні тезауруси як словники переважно неалфавітного типу, у яких експліцитно відображені системні семантичні відношення між одиницями, представляють лексичний склад усієї мови і, як правило, мають значний обсяг (наприклад, комп'ютерний "Тезаурус Роже", "Merriam–Webster Online Thesaurus", "Visual Thesaurus", CARMEN, SWD, EuroWordNet, BalkaNet, RussNet тощо). Загальномовний тезаурус, який включає тисячі слів і словосполучень, належать до розряду коротких. **Спеціалізовані словники**, або словники підмов, представляють терміносистему певної галузі науки. До них можна зарахувати такі комп'ютерні системи, як тезаурус НАСА з аеронавтики ("NASA Thesaurus"), сільськогосподарський тезаурус AGROVOC, тезаурус археологічних об'єктів "Archaeological Objects Thesaurus", тезаурус з астрономії "The Astronomy Thesaurus", тезаурус з біоетики "Bioethics Thesaurus", кембріджський тезаурус природничих наук "Cambridge Life Sciences Thesaurus", тезаурус біології тварин "Tesouro ICYT de Biología animal (CINDOC)", тезаурус інформації та документації "Thesaurus INFODATA (Thesaurus für den Bereich der Information und Dokumentation)", тезаурус з демографії "POPIN Thesaurus (Population Multilingual Thesaurus)", словник і тезаурус військової термінології "CALL Dictionary and Thesaurus (US Government)", "Тезаурус термінології гендерних досліджень" А. Денисової тощо. В Інтернеті такі термінологічні ресурси реалізовані у вигляді словника понять і термінів зі зв'язками між ними. Основне призначення словника такого типу – допомога у процесі інформаційного пошуку: на основі зв'язків тезауруса відбувається розширення запиту, а навігація за зв'язками в тезаурусі допомагає чіткіше сформулювати сам запит. Спеціалізований тезаурус, що містить 150–200 одиниць, вважається повним.

Одиниці тезаурусів. "Спеціалізований тезаурус з комп'ютерної ідеографії" нараховує 75 термінів. Для порівняння: одне семантичне поле мовленнєвої діяльності в "Комп'ютерному тезаурусі дієслів української мови" містить близько двох тисяч лише дієслівних лексико-семантичних варіантів. Слід зазначити, що, хоч "Комп'ютерний тезаурус дієслів української мови" і "Спеціалізований тезаурус з комп'ютерної ідеографії" є автономними складовими більших проектів, а саме "Комп'ютерного тезауруса української мови" та "Тезауруса з прикладної лінгвістики", суттєва відмінність у кількості одиниць на користь загальномовного тезауруса залишиться або й поглибиться за рахунок збільшення реєстру словника шляхом додавання інших частин мови, зокрема іменників, яких у мові значно більше, ніж дієслів. Спеціалізо-

ваний тезаурус на значне поповнення дієсловами розраховувати не може через особливість його одиниць. Одиниці "Спеціалізованого тезауруса з комп'ютерної ідеографії" є характерними для цього типу словників – це терміни, представлені іменниками й іменниково-іменниковими чи іменниково-прикметниковими словосполученнями в різних комбінаціях (також у формі абревіатур) обсягом від двох до чотирьох слів. Переважна частина одиниць стосується тільки предметної галузі (*комп'ютерний тезаурус, розширений КТ, методика укладання КТ*), але є й спільні з іншими мовознавчими розділами (*тезаурус, ідеографічний словник – лексикографія; семантичне поле, сема, лексико-семантичний варіант, антонімія, гіпонімія, синонімія – лексикологія; база даних, лінгвістичний процесор, лінгвістичний алгоритм – комп'ютерна лінгвістика загалом*). Невелика частина термінів об'єднується не тільки видовими та родовими відношеннями, а й синонімічними. Вони стосуються здебільшого вже усталених у лінгвістичній літературі термінів, спільних з іншими розділами мовознавства (*гіпернім та гіперонім, ідеографічний словник і тезаурус, семантичне поле і лексико-семантичне поле, семна структура ЛСВ і семний набір ЛСВ, ядро семантичного поля і центр семантичного поля, ядерна сема, концептуальна і центральна сема*).

Те, що у спеціалізований тезаурус здебільшого вносяться тільки іменники (слова цієї частини мови переважають в термінології), а в загальномовному представлені слова практично всіх частин мови разом зі стійкими сполученнями слів (фразеологізмами і прислів'ями), є ще однією відмінністю між цими словниками і спонукає звернути увагу на **відмінності в лексикографуванні дієслівної та іменникової лексики**.

Оскільки у значенні дієслова переважає сигніфікативна семантика і дієслова є представниками аналітичної лексики, дієслівне значення не співвідноситься безпосередньо з предметною сферою, а висвітлює відношення між об'єктами [6, с. 51]. Ця особливість безпосередньо впливає на методику опрацювання дієслівного матеріалу, на відмінність її від роботи з іменниками. З огляду на це **для дієслів:**

- 1) більш прийнятна внутрішня, сигніфікативна, заснована на аналізі понять зумовленість вибору концептів;
- 2) більш адекватним є індуктивний підхід до впорядкування лексем;
- 3) суттєвого значення набувають відношення, які базуються на словотвірних типах (дериваційна гіпонімія) і валентному потенціалі (основа для міжчастиномовних зв'язків);
- 4) несуттєвими є відношення типу "частина-ціле", таксономія.

Як показує досвід опрацювання англійських, іспанських, німецьких, російських тезаурусів мережі Інтернет, для дієслів значно рідше порівняно з іменником знаходилося місце в різного типу тезаурусах і ще рідше – у термінологічних тезаурусах.

Основою синоптичної схеми іменників є позамовна (тобто запозичена з об'єктивної екстралінгвістичної дійсності) картина зв'язків предметів і явищ. Категоризація іменників на денотативно-ідеографічному ґрунті зумовлена самою категоріальною природою іменників, які насамперед орієнтовані на відображення предметної дійсності [1, с. 180–181]. Отже, **для іменника:**

1) характерна зовнішня, денотативна, зумовленість вибору концептів;

2) переважно застосовується дедуктивний підхід до структурування матеріалу;

3) неістотними для створення синоптичної схеми є словотвір та валентний потенціал іменника;

4) суттєвими є відношення "частина-ціле", поширена таксономія.

Лексика термінологічних тезаурусів є переважно іменною, оскільки укладачі ідеографічних словників різних мов надавали перевагу саме іменнику.

Усі ці ознаки відображаються в теоретичних засадах побудови словника, які корелюють з мікро- і макроструктурою комп'ютерного тезауруса, зокрема зумовлюють наповнення зон у його статтях. Хоч загальна структура словникової статті для іменників і дієслів є однотипною і складається з трьох головних компонентів (заголовного слова та лексем, пов'язаних із заголовним словом відношеннями міждієслівними/міжіменниковими та міжчастиномовними), але на глибшому рівні є досить суттєва різниця. Для дієслів, поряд із синонімічними, антонімічними та родо-видовими відношеннями (що притаманне й іменникам), характерні, зокрема, частотність фонетичних варіантів, розгалужена сітка словотвірних відношень, які базуються на семантиці родів дії; мережа відношень на базі дієслівного валентного потенціалу та залежність структури словникової статті від словотвірної будови дієслова (його похідності чи непохідності).

Ще однією суттєвою відмінністю між словниками є та, що в основу спеціалізованого тезауруса кладеться домінантна наукова концепція, а синоптична схема загальнономовного тезауруса будується під впливом ідеологічних і світоглядних факторів. Як зазначалося вище, загалом характер лексичного матеріалу, який подається в цих словниках, принципово відмінний. Із цього випливає, що відображення

лексичної системності в спеціалізованому тезаурусі наперед визначене позамовними чинниками, терміносистемою описуваної галузі, а загальномовний тезаурус переважно сам моделює лексико-семантичну систему, відбиває мовну картину світу.

Ю. Караулов відзначає спільне у принципах побудови загальномовних тезаурусів і правилах укладання спеціалізованих інформаційно-пошукових тезаурусів [3]. Обидва підтипи мають певні подібні **спільні й об'єднавчі риси**:

1) в обох словниках більш чи менш повно відображені відношення між одиницями;

2) обидва словники або мають експліцитну синоптичну схему, чи поділ універсуму на тематичні класи, або ж така схема присутня імпліцитно;

3) контекстом, чи тлумаченням, для обох словників слугує рубрика (клас умовно синонімічних слів у загальномовних тезаурусах і дескрипторна стаття в спеціальних);

4) в обох словниках між одиницями є перехресні посилання.

Лексична семантика дієслів зумовлює відмінність ідеографічного словника іменників від аналогічного словника дієслів щодо організації його зовнішньої структури (макроструктури), у методах виявлення й опису лексичної категоризації іменників. Категоризація дієслів здійснювалася передусім на семантичній основі, при цьому застосовувався метод компонентного аналізу та ступеневої ідентифікації дієслівних значень.

Макроструктура тезаурусів. Програма "Спеціалізованого тезауруса з комп'ютерної ідеографії" має два вікна. У вікні ліворуч – пермутаційний покажчик словника у вигляді дерева термінів, рівні якого можна розгортати глибше, якщо ліворуч є позначка "+". Нульовий рівень спеціалізованого тезауруса представлено терміном *комп'ютерна лексикографія*, який є родовим для концепту першого рівня *комп'ютерна ідеографія*. Другий рівень має чотири концепти: *одиниці КТ*, *відношення між одиницями КТ*, *комп'ютерний тезаурус та укладання КТ*, які містять відповідно 5, 8, 10 і 6 термінів третього рівня. Максимальна глибина ієрархізації "Спеціалізованого тезауруса з комп'ютерної ідеографії" складає шість інтервалів, КТ дієслів – сім інтервалів, що відповідає умовній константі глибини будь-якого тезауруса [3, с. 186–187]. Одиниці обох тезаурусів мають тематично-алфавітне розташування.

Мікроструктура тезаурусів. Словникова стаття "Спеціалізованого тезауруса з комп'ютерної ідеографії" складається із заголовної одиниці-терміна, розміщеного у вікні ліворуч, та дефініції. Щоб знайти дефініцію терміна, його потрібно виділити мишкою і натиснути на кнопку "Тлумачення". Після цього у вікні праворуч з'явиться текст. Дефініція здебільшого складається з уточненого диференційними семами родового поняття (*Багатомовний КТ – комп'ютерний тезаурус, орієнтований на ідеографічну структуру одночасно декількох мов*), але може бути й більш розгорнутою, наближаючись до енциклопедичного визначення, коли характеризує концепт (*Комп'ютерний тезаурус (КТ) – представлений за допомогою комп'ютера ідеографічний словник. Під цим терміном об'єднуються комп'ютерна версія тезауруса та власне комп'ютерний тезаурус. КТ може бути загальномовним або спеціалізованим (за тематичною спрямованістю), одномовним чи багатомовним (за мовою виконання), мінімальним або розширеним (за повнотою викладу). Окремим видом КТ є авторський комп'ютерний тезаурус. Дослідженням КТ займається комп'ютерна ідеографія*). Семантизація заголовного слова у КТ дієслів відбувається за допомогою тлумачення з одинадцятитомного тлумачного словника української мови. Якщо дефініція – це логічне визначення поняття, встановлення його змісту та відмінних ознак, характерне для енциклопедичних та термінологічних словників, то тлумачення розкриває значення мовної одиниці з погляду наївної картини світу.

Словникова стаття КТ дієслів будується в окремому вікні. Вона може бути або тільки дієслівною (проста), або внаслідок інтеграції дієслівної частини КТ у "Комп'ютерний тезаурус української мови" розширюватися відношеннями дієслова з іменниковою, прикметниковою/дієприкметниковою та прислівниковою/дієприслівниковою лексикою (розширена). Базою виникнення таких відношень є наявність додаткових сем: 'діяч', 'інструмент дії', 'продукт дії', 'процес', 'місце, де відбувається дія', 'субстантивована дія, абстракція', 'той, що характеризується дією', 'відповідно до якостей дії'. На рис. 1 подано розширену словникову статтю дієслова *базікати*, де, окрім між дієслівних відношень, представлених гіперонімом *вимовляти*, дев'ятьма синонімами (*нести, верзти, варнякати, просторікувати, ляпати, торочити, плескати, молоти, патякати*), двома дієсловами на позначення родів дії (одним кумулятивом *набазікати* та одним дієсловом на позначення надзавершеної дії *добазікатися*), є позначені червоним тлом відношення між дієсловом та іменником (один 'діяч' *базіка* й один 'процес' *базікання*) та світло-зеленим – між дієсловом і дієприкметником (один 'атрибут' *балакучий*):

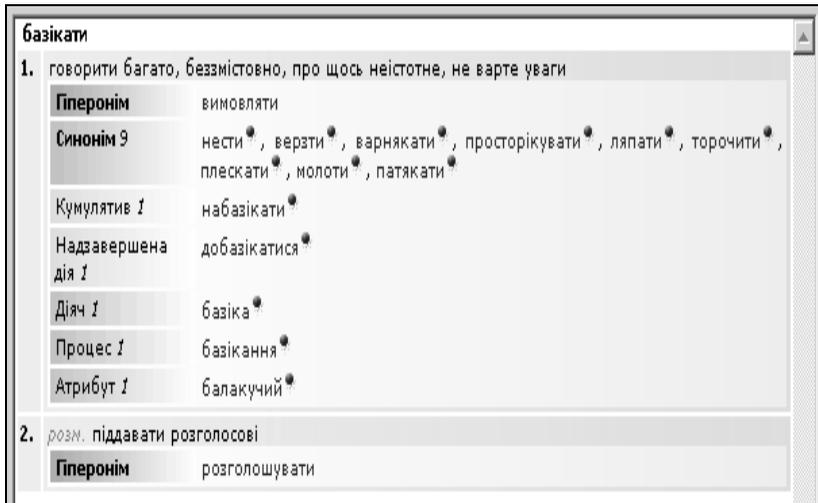

Рис. 1. Розширена словникова стаття дієслова *базікати*

Основна форма представлення обох тезаурусів – комп'ютерна. Це бази даних у форматі Microsoft Access та програма, написана мовою C#. Для "Спеціалізованого тезауруса з комп'ютерної ідеографії" паралельно існують паперовий проект та онлайн-версія, розміщена на сторінках Лінгвістичного порталу MOVA.info у розділі "Словники" <http://www.mova.info/toc.asp?PP=16&tocPath=1>.

Переваги комп'ютерних тезаурусів простежуються в таких ділянках, як упорядкування матеріалу в базі даних (комп'ютерний словник є відкритою системою: базу даних можна поповнювати і редагувати, паперова версія не дає такої можливості); швидкість роботи зі словником (завдяки кільком входам, зокрема системі пошуку, а також відсиланням у дефініціях та можливості поповнювати і редагувати базу даних) та інтеграція продукту в мережу лінгвістичного програмного забезпечення (характерно тільки для комп'ютерних словників).

Система пошуку. Комп'ютерні тезауруси мають два входи: 1) за синоптичною схемою (пермутаційний покажчик) та 2) систему пошуку за лексемою та її частинами, що суттєво спрощує і пришвидшує роботу. Окрім цього, дефініції "Спеціалізованого тезауруса з комп'ютерної ідеографії" містять позначені курсивом перехресні посилання на ті терміни, які в них використовуються (**Укладання КТ** –

процес створення *КТ*, або розроблення *макроструктури КТ*, яка складається з трьох основних завдань: створення *бази даних, лексикографічного процесора* та вироблення формату *словникової статті, або мікроструктури КТ*), безвідносно до того, у межах якого з концептів вони знаходяться. У словниковій статті *КТ* дієслів усі лексико-семантичні варіанти, марковані відношенням до заголовного слова, є посиланнями на відповідні статті.

Застосування. "Спеціалізований тезаурус з комп'ютерної ідеографії" розрахований на філологів-фахівців та студентів філологічних спеціальностей. Може використовуватися як довідкова система та з навчальною метою. *КТ* дієслів має ширшу аудиторію: він може використовуватися і як багатопланова довідкова система, і як база для подальших лінгвістичних досліджень. Завдяки можливості інтеграції в мережу лінгвістичного програмного забезпечення *КТ* дієслів разом з пакетом додаткових утиліт були використані для аналізу особливостей авторського стилю Ліни Костенко та Василя Стуса [5, с. 246–251].

Аналіз лексикографічних матеріалів і значної кількості ідеографічних словників мережі Інтернет дав можливість 1) систематизувати термінологію з комп'ютерної ідеографії у вигляді "Спеціалізованого тезауруса з комп'ютерної ідеографії"; 2) розробити формалізовану методику укладання загальнономовного "Комп'ютерного тезауруса дієслів української мови" як довідково-дослідної системи. Комплексне порівняння цих словників як прикладів загальнономовного і спеціалізованого тезаурусів може знайти відображення в лекціях, спецкурсах і спецсемінарах з проблем створення комп'ютерних словників і формалізації лексичної семантики та й загалом буде корисним як для філологів, зокрема лексикографів-практиків, так і для широкого кола користувачів.

1. *Бабенко Л. Г.* Принципы категоризации именной лексики в толковом идеографическом словаре существительных русского языка // Русский язык: исторические судьбы и современность: II Международный конгресс исследователей русского языка. Труды и материалы. – М., 2004. – С. 180–181; 2. *Дарчук Н., Денисенко І., Сірук О., Сорокін В.* Ідеографічний тезаурус української мови // Вісник Черкаського університету. – Вип. 24. Серія "Філологічні науки". – Черкаси, 2001. – С. 3–10; 3. *Караулов Ю. Н.* Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М., 1981; 4. *Сірук О.* Два підходи до побудови комп'ютерного тезауруса дієслів української мови // Українське мовознавство. – Вип. 31. – К., 2004. – С. 84–87; 5. *Сірук О.* Статистичний аналіз художнього тексту за допомогою комп'ютерного тезауруса: недоліки і переваги // Мовні і концептуальні картини Світу. – Вип. 12. – Ч. 2. – К., 2004. – С. 246–251; 6. *Уфимцева А. А.* Семантика слова // Аспекты семантических исследований. – М., 1980.

НАШІ АВТОРИ

- Арібжанова
Ірина Миколаївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Бацевич
Флорій Сергійович** – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри загального мовознавства Львівського національного університету ім. Івана Франка.
- Бойко
Надія Іванівна** – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, Київського державного університету імені Миколи Гоголя.
- Виноградова
Катерина Миколаївна** – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри російської мови для іноземних студентів гуманітарних факультетів Московського державного університету імені М. В. Ломоносова.
- Вільчинська
Тетяна Пилипівна** – кандидат філологічних наук, докторант кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Данилюк
Ніна Олексіївна** – кандидат філологічних наук, докторант кафедри української мови, видавничої справи та редагування Волинського національного університету імені Лесі Українки.
- Карпіловська
Свєнтія Анатоліївна** – доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.
- Селіванова
Олена Олександрівна** – доктор філологічних наук, професор кафедри загального та російського мовознавства Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького.
- Ситар
Ганна Василівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету.
- Сірук
Олена Борисівна** – кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Українець
Людмила Федорівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.
- Чейлитко
Наталія Геннадіївна** – філолог першої категорії лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

З М І С Т

Київському національному університетові
імені Тараса Шевченка – 175 років 3

Бацевич Флорій
Синергетика рідної мови 11

С Е М А Н Т И К А

Карпіловська Євгенія
Семантична стратифікація сучасного українського лексикону 19

Бойко Надія
Вербалізація світу емоцій в українській мові: семантичний аспект 26

Українець Людмила
Звукова гра в українській поетичній мові ХХ століття: конотаційний аспект 34

Г Р А М А Т И К А

Козленко Ірина
Систематизація базових термінів сучасної морфології 40

Арібжанова Ірина
Граматичний статус словосполучення 53

Ситар Ганна, Виноградова Катерина
Інтерпретаційна парадигма речень типової ситуації плати
в українській і російській мовах 62

К О Г Н І Т И В Н А Л І Н Г В І С Т И К А

Селіванова Олена
Віддзеркалення конверсаційних імплікатур
у фразеологічному масиві української мови 69

Е Т Н О Л І Н Г В І С Т И К А

Вільчинська Тетяна
Семантико-когнітивна природа концепту СВЯТІСТЬ
у поетичному тезаурусі Б.-І. Антонича 77

Данилюк Ніна
Українська лінгвофольклористика у слов'янському контексті 85

К О М П ' Ю Т Е Р Н А Л І Н Г В І С Т И К А

Чейлітко Наталія
Лексико-тематична модель дискурсу 93

Сірук Олена
Загальномовний і спеціалізований тезауруси:
порівняльний аналіз 100

Наші автори 108

Кафедра сучасної української мови Київського національного університету продовжує видання міжвідомчого збірника **"Українське мовознавство"**, що виходить із періодичністю – один випуск збірника на рік.

Статті до збірника можна надсилати поштою за адресою:

*01601, Київ, бульвар Тараса Шевченка, 14,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Інститут філології, кафедра сучасної української мови*

або на електронну адресу: *uaupa1@ua.ru* чи *подати особисто Ходаківській Ярині Володимирівні (лабораторія комп'ютерної лінгвістики, ауд. 130).*

Телефони: 239-33-49 – кафедра сучасної української мови,
239-33-54 – лабораторія комп'ютерної лінгвістики.

Статті для публікації у Збірнику мають відповідати вимогам:

Рукопис

1. Подається у вигляді файлу в текстовому редакторі Microsoft Word (на дискеті має бути лише **один** файл) та роздрукованого примірника тексту, вчитаного і підписаного автором. Статті аспірантів подаються з рекомендацією наукового керівника. **Не вчитані** автором тексти (з фактичними або технічними помилками) **до друку не приймаються**.

2. Окремо зазначити відомості про автора статті: прізвище, ім'я, по батькові, місце роботи, вчене звання, науковий ступінь, адреса, контактні телефони.

3. Резюме українською мовою; ключові слова українською мовою.

4. Резюме англійською мовою; ключові слова англійською мовою.

5. Назва англійською мовою.

Правила оформлення статті

1. Обсяг – до 12 сторінок через півтора інтервали, **без переносів**.

2. Шрифт Times New Roman, розмір 14 кеглів.

3. Поля: верхнє – 2,5; нижнє – 2,5; ліве – 3,0; праве – 2,0 см.

Відступ абзацу – 0,5 см.

4. Ім'я (повністю) і прізвище, місце роботи (назва навчального закладу чи установи без скорочень) друкуються праворуч вгорі (14 кегль) – **жирним курсивом**.

5. Назва статті друкуються **жирним** шрифтом (14 кегль) через інтервал після прізвища автора.

6. Текст статті подається українською мовою через інтервал після назви.

7. У тексті **не використовувати стильові маркери**.

8. У тексті перед згадуваними прізвищами має бути лише один ініціал. Між ініціалом і прізвищем ставиться **нерозривний** пробіл (одночасне натискання клавіш ctrl + shift + пробіл) (напр.: І. Вихованець, М. Жовтобрюх).

9. Приклади виділяються: речення, слова – *курсивом без лапок* (приклади з художньої літератури також); фонемами, морфемами, символи – **жирним шрифтом**.

10. Цитати беруться у подвійні верхні лапки "...". (напр.: Ш. Баллі писав: "Ми уподібнюємо абстрактні поняття предметам чуттєвого світу, бо для нас це єдиний спосіб пізнати їх і познайомити з ними інших" [2, с. 221].).

11. Значення слів беруться в одиночні верхні лапки '...' (напр.: **впадина** 'яма в річці'; **просвістина** 'прогалина в лісі').

12. Слід чітко диференціювати тире (–) і дефіс (-). Напр.: "Символізм – це...", але науково-технічний, не сьогодні-завтра; с. 5–10, 2008–2009 р.

13. Авторські пропуски тексту позначаються трьома крапками в лапках <...>.

14. Посилання в тексті подавати тільки у квадратних дужках, напр. [1], [2]; 11]. Сторінка вказується так: номер джерела, кома, маленька літера с. [1, с. 55–56] або [2, с. 4–5; 11, с. 31–33].

15. Література подається в алфавітному порядку в кінці статті (слово *література* не пишеться). Номер у списку літератури повинен відповідати лише одному джерелу. Між номером і прізвищем автора має бути **нерозривний пробіл** (одночасне натискання клавіш **ctrl + shift + пробіл**).

Зразок оформлення літератури:

1. *Виноградов В. В.* Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М., 1986; 2. *Вихованець І., Городенська К.* Теоретична морфологія української мови. – К., 2004; 3. *Кравченко М. В.* Словотвірний аналіз дериватів із суфіксом -ин(а) і його похідними формантами // Українська мова і література в школі. – 1987. – № 9. – С. 24–31; 4. Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. – К., 1997; 5. *Терлак З. М.* Ад'єктивні словосполучення з об'єктними відношеннями у сучасній українській літературній мові: Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1982; 6. *Чейлитко Н. Г.* Відображення синтаксичної та лексичної цілісності речення через зони зв'язків словоформ: автореф. ... дис. ... канд. філол. наук. – К., 2009.

Вимоги до оформлення статей **обов'язкові**.

Рукописи, не прийняті до друку, не повертаються.

Дискету після виходу публікації автор може отримати на кафедрі сучасної української мови.

Вимоги розміщені на сайті Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка <http://www.philolog.univ.kiev.ua> (розділ "Кафедра сучасної української мови").

Редколегія

Наукове видання

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Міжвідомчий
науковий
збірник

Випуск 39

Відповідальна за випуск *Л. М. Костич*

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КІ № 3745 від 25.03.99. кафедра сучасної української мови. Головний редактор А. К. Мойсієнко. Адреса: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут філології: 01601, Київ, 6-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 126. ☎ (38044) 239 3349, 239 3354

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Підписано до друку 28.12.09. Формат 60x84^{1/16}. Вид. № 356. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 300. Ум. друк. арк. 6,51. Обл.-вид. арк. 7. Зам. № 29-5087

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, 6-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; (38044) 239 31 58; факс (38044) 239 31 28